

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank: inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

C
U
L
T
U
R
H
I
S
T
O
R
I
E

6500 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

150 na Chr.

320 na Chr.

750 na Chr.

1650 na Chr.

Archeologisch Adviesbureau

RAAP-RAPPORT 2546

**Oorlog op de plank: inventarisatie
en potentie van oude archeolo-
gische opgravingen met sporen
en vondsten uit de Tweede
Wereldoorlog**

drs. R.S. Kok & ir. J.A.T. Wijnen

Archeologisch Adviesbureau

Colofon

Opdrachtgever: Vrije Universiteit

Titel: Oorlog op de plank: inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Status: eindversie

Datum: 13 november 2012

Auteurs: *drs. R.S. Kok & ir. J.A.T. Wijnen*

Projectcode: ODYS

Bestandsnaam: RA2546_ODYS.indd

Projectleider: drs. R.S. Kok

Projectmedewerkers: ir. J.A.T. Wijnen, drs. M. van der Sommen, drs. A. Versloot, J. van der Schriek MA (VU) & M. van der Schriek MA (VU)

ARCHIS-vondstmeldingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummer: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Autorisatie: drs. I.A. Schute

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2012

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Het programma Odyssee heeft tot doel te komen tot de wetenschappelijk verdiepende ontsluiting van niet-uitgewerkt archeologisch veldonderzoek uit de jaren 1900-2000. Het project 'Begraven Oorlogsverleden' richt zich niet op de uitwerking van één vindplaats of opgraving, maar op de inventarisatie en analyse van een categorie van archeologisch erfgoed en een tevens ondergewaardeerde informatiebron: sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog die bij archeologische opgravingen zijn aangetroffen. In 'Begraven Oorlogsverleden' is een begin gemaakt met de systematische ontsluiting van deze sporen, vondsten en gegevens. Daarbij ligt de nadruk op sporen en vondsten die tussen 1970 en 2000 zijn aangetroffen bij opgravingen, maar ook toevallige ontdekkingen en meer gerichte opgravingen uit de periode 2000-2010 zijn in de analyse betrokken. Doel van het project is het vaststellen van het wetenschappelijk potentieel en de cultuurhistorische waarde van archeologische sporen en vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog, aangetroffen bij opgravingen in Nederland. Het project 'Begraven Oorlogsverleden' is mogelijk gemaakt door een subsidie uit het Programma Odyssee en is uitgevoerd door het interfacultaire onderzoeksinstituut CLUE (*Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment*) van de Vrije Universiteit Amsterdam in samenwerking met RAAP Archeologisch Adviesbureau.

De hier beschreven onderzoeken betreffen de periode na 2000, ook wel aangeduid als de Malta-periode. Oudere onderzoeken blijken zeer lastig te achterhalen. Juist in deze oudere periode zijn veel grootschalige nederzettingsofgravingen uitgevoerd en moeten bij toeval ook veel oorlogssporen zijn aangetroffen. Inzicht hierin ontbreekt echter volledig. Daardoor is het niet mogelijk een kwantitatief overzicht te geven van oud onderzoek waarbij sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog zijn aangetroffen. Een kwalitatieve indruk is wel te geven. Meest aangetroffen worden sporen van loopgraven, schuttersputjes, stellingen en bijbehorende afvaldumps. Dit is de materiële neerslag van grondgevechten en/of van verdedigingswerken. Ook zijn regelmatig sporen aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met de luchtoorlog, zoals vliegtuigwrakken, resten van vliegvelden en van radar- en luchtafweerstellingen. Ook bij opgravingen in door oorlog verwoeste binnensteden is materiaal uit de oorlogsjaren gevonden. Dergelijke vondsten geven een indruk van door oorlog getroffen burgers. Voor het overige blijven burgerslachtoffers vooralsnog grotendeels buiten beeld. Het militaire aspect overheerst bij de aangetroffen resten. Dat is niet zo vreemd, aangezien dat materiaal zich het meest eenvoudig in verband laat brengen met de Tweede Wereldoorlog. Gedeponerd vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog beslaat alle reguliere materiaalcategorieën. Daarnaast komen diverse andere materialen voor, zoals kunststoffen, rubbers, chemische stoffen en complexe combinaties van materialen zoals elektrische apparatuur, batterijen of ampullen met vloeistof.

De voornaamste bedreiging van het ondergrondse oorlogserfgoed bestaat uit het ontbreken van een goed zicht op de ligging en waarde van deze sporen. De mate van aantasting kan door het ontbreken van betrouwbare kwantitatieve gegevens over onderzoeken in de verschillende perioden

niet worden bepaald. Wel kunnen op basis van de inventarisatie uitspraken worden gedaan over de voornaamste vormen van aantasting. In de eerste plaats is dat de schaal waarop het bodemarchief wordt vergraven bij explosievenopsporing. Veelzeggend is het enorme verschil in metaalvondsten bij onderzoeken in Eindhoven die zijn uitgevoerd na de opsporingswerkzaamheden: hier maken de metaalvondsten slechts 30% van het vondstmateriaal uit, terwijl dat percentage elders rond de 80% ligt. Niet alleen verdwijnen de vondsten zelf, ook verdwijnt er veel informatie in die gevallen waar wel vondsten kunnen worden verzameld, maar de context vrijwel volledig ontbreekt doordat er geen sporen kunnen worden gedocumenteerd. In de tweede plaats is bij de inventarisatie geconstateerd dat veel opgegraven vondstmateriaal sterk is aangetast door het uitblijven van conserverende maatregelen. Het grootste deel van al het op dit moment gedeponeerde materiaal bestaat uit metaalvondsten, waarvan corroderende ijzerhoudende legeringen het grootste deel vormen. De metaalvondsten in de depots en collecties zijn slechts bij uitzondering geconserveerd.

De aandacht voor de archeologie van de Tweede Wereldoorlog in de archeologische vakgemeenschap laat zich als volgt beschrijven. Vanaf 2000 zijn regelmatig resten uit de Tweede Wereldoorlog gedocumenteerd die bij toeval werden aangetroffen bij opgravingen van oudere vindplaatsen. Feitelijk gaat het om sporen en vondsten die kunnen worden aangeduid als bijvangst. Het eerste gerichte onderzoek naar resten uit de Tweede Wereldoorlog is voor zover bekend uitgevoerd in 2002 door de gemeentelijk archeologen van Deventer. Het heeft vervolgens zes jaar geduurd voordat weer een gericht onderzoek werd uitgevoerd: in 2008 op de Grebbeberg te Rhenen. Op basis van de beschreven ontwikkeling kan overigens worden geconstateerd dat het moment waarop archeologen sporen uit de Tweede Wereldoorlog zijn gaan zien als meer dan een recente verstoring, vroeger ligt dan het jaar 2000. Het besef van de mogelijk archeologische waarde van oorlogssporen groeide vanaf 1995, met het verstrijken van de in de toenmalige Monumentenwet aangehouden periode van vijftig jaar sinds de oorlog. Al lijkt het erop dat het nog enkele jaren heeft geduurd voordat archeologen hier ook daadwerkelijk gevolg aan hebben gegeven. Opmerkelijk is dat het vroegste bodemonderzoek naar sporen van een kamp al plaatsvond in 1992 in kamp Westerbork, tien jaar eerder dan het eerste gerichte, archeologisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en 18 jaar eerder dan het eerste professionele archeologisch onderzoek in een concentratiekamp in Nederland.

Zowel bij gemeenten als bij bedrijven is de aandacht voor sporen uit de Tweede Wereldoorlog vaak direct afhankelijk van de interesse van de betreffende archeoloog. Of bij oudere onderzoeken sporen uit de oorlog zijn gedocumenteerd, is niet alleen hiervan afhankelijk, maar ook van de intensiteit van de oorlogshandelingen in een bepaald gebied en de kans dat sporen uit de oorlog worden aangetroffen en herkend. Door een combinatie van deze factoren concentreren de geïnventariseerde onderzoeken met oorlogssporen zich vooral op de hogere zandgronden. Opvallend is de geringe aandacht van amateurarcheologen voor deze periode, terwijl resten uit de oorlog zich al decennia kunnen verheugen in belangstelling van metaaldetectorzoekers.

Wat betreft de wetenschappelijke potentie van het geïnventariseerde vondstmateriaal moet worden opgemerkt dat, op een enkele uitzondering na, bij geen van de bekeken onderzoeken sprake is van vraagstellingsgericht onderzoek naar resten uit de Tweede Wereldoorlog. Afhankelijk van de mate van documentatie is het in principe wel mogelijk om achteraf nog onderzoeksvragen te formuleren voor nadere uitwerking van het oorlogsmateriaal. De wetenschappelijke potentie van

de oude onderzoeken die sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog hebben opgeleverd, lijkt op enkele uitzonderingen na beperkt te zijn. Het ontbreken van een goede documentatie en registratie van het vondstmateriaal vormt in veel gevallen een aanzienlijke beperking. Desondanks is het zeer wenselijk dat dit materiaal beschikbaar blijft voor toekomstig archeologisch onderzoek. Onderzoeken waarvan zowel vondsten als documentatie beschikbaar zijn, bieden de meeste potentie. Bijvoorbeeld voor thematische en regionale studies. Nader onderzoek aan het materiaal kan inzicht geven in productie, herkomst, aanvoer en gebruik van het vele materiaal dat door een leger wordt verbruikt, niet alleen voor oorlogsvoering, maar ook voor de verzorging van de manschappen. Materiaalstudies kunnen ook inzicht geven in de conservering en degradatie van het aangetroffen vondstmateriaal.

In tegenstelling tot de wetenschappelijk potentie staat de cultuurhistorische potentie van oorlogsvondsten zelden ter discussie. De emotionele betekenis van bodemvondsten geldt zeer sterk voor persoonlijke voorwerpen die zijn te koppelen aan soldaten die op Nederlandse bodem hebben gevochten. Naarmate het aantal ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog afneemt, lijkt bovendien de betekenis van stille getuigen toe te nemen. In alle archeologische depots bevindt zich vondstmateriaal met cultuurhistorische potentie. Dit betreft vooral de herkenbare, aansprekende voorwerpen die een bijdrage kunnen leveren aan de presentatie van de oorlogsgeschiedenis en die bovendien een rol kunnen spelen bij herinnering, herdenking en educatie. Vooral de herinneringscentra zijn zich bewust van de sterke emotionele betekenis die bodemvondsten kunnen hebben als stille getuigen van de Holocaust.

Het Odyssee-project 'Begraven oorlogsverleden' heeft ook inzicht verschaft in de knelpunten die een beperking vormen bij onderzoek naar en deponering van resten uit deze periode. Het oplossen van deze knelpunten is een essentiële voorwaarde voor het op verantwoorde en volwaardige wijze kunnen uitvoeren van archeologisch onderzoek naar ondergronds oorlogserfgoed. In sommige gevallen zal een oplossing vanuit de archeologische beroepsgroep moeten komen, in andere gevallen behoort het zoeken naar een oplossing juist tot de verantwoordelijkheid van de (Rijks)overheid. Diverse gesignaleerde knelpunten vragen aandacht bij archeologische beleidsontwikkeling op het terrein van het oorlogserfgoed. Een integrale visie op de omgang met oorlogserfgoed wordt node gemist. Een eerste inhaal-/verdiepingsslag is te maken door in het beleid nadrukkelijk de relatie te leggen tussen onder- en bovengronds oorlogserfgoed. De ontsluiting van onderzoeken met sporen en vondsten uit de oorlog is een groot knelpunt, dat wordt veroorzaakt door de beperkingen van de huidige versie van ARCHIS. Aangezien ARCHIS als bron wordt gebruikt voor bureauonderzoeken en archeologische verwachtingskaarten, is de beperkte ontsluiting van onderzoeken met oorlogserfgoed een knelpunt dat grote beleidsmatige consequenties heeft. Het uitvoeren van vraagstellingsgericht onderzoek kan worden gestimuleerd door het opnemen van de Tweede Wereldoorlog in gemeentelijke, provinciale of nationale onderzoeksagenda's. Hierin kan voor verschillende thema's de stand van onderzoek worden beschreven en kunnen kennislacunes worden benoemd. Dergelijke onderzoeksagenda's kunnen ook een rol spelen bij selectiebeleid, niet alleen van vindplaatsen, maar mogelijk ook van opgegraven materiaal. Zowel bij het archeologisch veldonderzoek als bij de deponering ontstaan knelpunten, omdat de Monumentenwet en de Wet wapens en munitie niet op elkaar zijn afgestemd.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Het resultaat van het project 'Begraven Oorlogsverleden' is niet de uitwerking van één vindplaats of opgraving, maar is een inventarisatie en analyse van een specifieke categorie archeologisch onderzoek: opgravingen die sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog hebben opgeleverd. De constatering dat zich in de depots en collecties opgravingsmateriaal bevindt met een wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie is slechts een eerste stap. De logische volgende stap is de uitwerking van nader te selecteren oude onderzoeken. In het huidige archeologisch bestel is het echter uitgesloten dat de uitwerking van oud onderzoek verplicht kan worden gesteld bij regulier archeologisch onderzoek in het kader van de archeologische monumentenzorg. Universiteiten lijken de meest logische partij om hierin het voortouw te nemen door het doen van onderzoeksaanvragen die mede zijn gericht op de uitwerking van oud onderzoek. De vraag blijft echter in welk kader en door welke partij een dergelijk project kan worden geïnitieerd. Hier ligt mogelijk een ondersteunende rol voor lokale en regionale overheden die het belang van de (regionale) oorlogsgeschiedenis reeds erkennen.

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	11
1.1 Kader	11
1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen	11
1.3 Verantwoording	12
2 Methoden	13
2.1 Inventarisatie	13
2.2 Verdiepingsslag	16
3 Archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Nederland	19
3.1 Algemeen	19
3.2 Onderzoeksgeschiedenis	19
3.3 Ontsluiting van het onderzoek	28
4 Archeologische depots	33
4.1 Deventer	33
4.2 Arnhem	37
4.3 Nijmegen	41
4.4 Eindhoven	49
4.5 Evaluatie archeologische depots (tabel 6)	53
5 Collecties van herinneringscentra	59
5.1 Algemeen	59
5.2 Nationaal Monument Kamp Amersfoort	59
5.3 Nationaal Monument Kamp Vught	65
5.4 Herinneringscentrum Kamp Westerbork	67
5.5 Evaluatie collecties van herinneringscentra (tabel 7)	73
6 Potentie	77
6.1 Wetenschappelijke potentie	77
6.2 Aanscherping van onderzoeksvragen voor nieuw onderzoek	79
6.3 Bijdrage aan archeologische interventies bij ruimtelijke ingrepen	81
6.4 Cultuurhistorische potentie	83
7 Conclusies en aanbevelingen	85
7.1 Conclusies	85
7.2 Aanbevelingen	89

Literatuur	93
Gebruikte afkortingen	97
Verklarende woordenlijst	98
Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen	99
Bijlage 1: Vragenlijst enquête voor gemeenten	103
Bijlage 2: Groslijst	107
Bijlage 3: Vragenlijst verdiepingsslag	111

1 Inleiding

1.1 Kader

Het programma Odyssee heeft tot doel te komen tot de wetenschappelijk verdiepende ontsluiting van niet-uitgewerkt archeologisch veldonderzoek uit de jaren 1900-2000. Het richt zich daarbij op onderzoek dat qua belang het nationaal niveau overstijgt ofwel van belang is voor de aanscherping van de onderzoeksvragen van nieuw onderzoek en/of een bijdrage kan leveren aan het selectie- en besluitvormingsproces rond archeologische interventies bij ruimtelijke ingrepen (www.nwo.nl).

Het project 'Begraven Oorlogsverleden' richt zich niet op de uitwerking van één vindplaats of opgraving, maar op de inventarisatie en analyse van een *categorie* van archeologisch erfgoed en een tevens ondergewaardeerde informatiebron: sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog die bij archeologische opgravingen zijn aangetroffen (Kolen & Kok, 2010).

Bij het schrijven van de aanvraag in voorjaar 2010 werd gesteld dat de interesse voor het oorlogserfgoed in de Nederlandse academische archeologie, de uitvoeringspraktijk en het cultuurhistorisch beleid tot op heden zeer beperkt is geweest, ondanks het feit dat het zich kan verheugen in een grote publieke belangstelling. Deze situatie heeft ertoe geleid dat de Nederlandse archeologie een grote achterstand heeft opgelopen op het terrein van het academisch onderzoek, de instandhouding en het beheer van het oorlogserfgoed, niet alleen in empirisch, maar ook in methodisch en theoretisch opzicht (Van der Schriek & Van der Schriek, 2011). Hierin komt de laatste jaren overigens in hoog tempo verandering. Tekenend hiervoor is bijvoorbeeld het feit dat in 'Onder onze voeten', het in 2009 verschenen populair wetenschappelijk overzichtswerk over de archeologie van Nederland, ook aandacht wordt besteed aan archeologische vondsten uit de Tweede Wereldoorlog (Van Ginkel & Verhart, 2009: 306-307).

In 'Begraven Oorlogsverleden' wordt een begin gemaakt met de systematische ontsluiting van deze sporen, vondsten en gegevens. Daarbij ligt de nadruk op sporen en vondsten die tussen 1970 en 2000 zijn aangetroffen bij opgravingen, maar ook toevallige ontdekkingen en meer gerichte opgravingen uit de periode 2000-2010 worden in de analyse betrokken.

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

In de aanvraag voor het project is de doelstelling omschreven als het vaststellen van het wetenschappelijk potentieel en de cultuurhistorische waarde van archeologische sporen en vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog, aangetroffen bij opgravingen in Nederland (Kolen & Kok, 2010). De specifieke doelstellingen van het project zijn als volgt:

- het verkrijgen van een overzicht van de omvang van het bestand aan sporen en vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen bij opgravingen uit de periode vóór 2000 (met nadruk op 1970-2000);

- een eerste vergelijking daarvan met het bestand aan sporen en vondstmateriaal dat is aangetroffen tijdens opgravingen in de 'Malta-periode' (2000-2010), zodat een indruk kan worden verkregen van de schaal van bedreiging/aantasting van deze categorie archeologisch erfgoed en de groeiende aandacht voor dit vraagstuk in de vakgemeenschap;
- het verkrijgen van een inzicht in de informatiewaarde en het interpretatiepotentieel van deze bestanden voor het wetenschappelijk archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog;
- het verkrijgen van een inzicht in de cultuurhistorische waarde van deze bestanden, mede in het licht van de toegenomen belangstelling voor het historisch onderzoek van het oorlogserfgoed (o.a. in NWO Programma 'Dynamiek van de Herinnering') en de groeiende waardering voor het oorlogserfgoed onder groepen in de samenleving;
- het leveren van een bijdrage aan de archeologische beleidsontwikkeling op het terrein van het oorlogserfgoed, zowel voor wat betreft de archeologische uitvoeringspraktijk (opgravingen) als het instandhoudingsbeleid van Rijk, provincies en gemeenten.

1.3 Verantwoording

Het project 'Begraven Oorlogsverleden' is mogelijk gemaakt door een subsidie uit het Programma Odyssee, een samenwerkingsverband van het NWO-gebied Geesteswetenschappen, Erfgoed Nederland en het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het onderzoek is uitgevoerd door het interfacultaire onderzoeksinstituut CLUE (*Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment*) van de Vrije Universiteit (VU) Amsterdam in samenwerking met RAAP Archeologisch Adviesbureau. Prof.dr. Jan Kolen van de VU trad op als hoofdaanvrager. Dit rapport betreft de verslaglegging van het door RAAP uitgevoerde gedeelte van het onderzoek. Onderdelen van het project zijn verzorgd door de VU, waaronder een uitgebreid literatuuronderzoek (Van der Schriek & Van der Schriek, 2011).

Het uitgevoerde onderzoek heeft plaatsgevonden buiten de reguliere cyclus van de Archeologische Monumenten Zorg (AMZ). De aanvraag diende tevens als Plan van Aanpak (PvA) voor het project. Uitvoering vond plaats tussen juni 2011 en april 2012. Als projectleider van het door RAAP uitgevoerde deel van het onderzoek trad op Ruurd Kok. De ARCHIS-analyse is uitgevoerd door Marloes van der Sommen, de groslijst is bewerkt en aangepast door Anne Versloot, beide werkzaam bij RAAP. De verdiepingsslag is uitgevoerd door Jobbe Wijnen (specialist Tweede Wereldoorlog) in samenwerking met Max en Jef van der Schriek (CLUE/VU). Een aanvullend literatuuronderzoek is uitgevoerd door Ruurd Kok, die ook verantwoordelijk is voor de rapportage. De wetenschappelijke begeleiding was in handen van Ivar Schute.

Voor hun bereidwillige medewerking aan het onderzoek gaat onze hartelijke dank uit naar Kasper van den Berghe (gemeente Arnhem), Nico Arts (gemeente Eindhoven), Martijn Spinder (gemeente Nijmegen), Bart Vermeulen (gemeente Deventer), Gert Stein (Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort), Guido Abuys (Herinneringscentrum Kamp Westerbork) en Jeroen van den Eijnde, Els van der Meer en Brigitte de Kok (Herinneringscentrum Kamp Vught). Zonder hun medewerking zou het niet mogelijk zijn geweest dit project uit te voeren.

De foto's in hoofdstuk 5 zijn gemaakt door het Odyssee-projectteam, tenzij anders vermeld. Overige foto's zijn van RAAP, tenzij anders vermeld.

2 Methodes

2.1 Inventarisatie

2.1.1 Enquêtes

Als eerste stap van het project is een basisinventarisatie uitgevoerd, bestaande uit de registratie en een eerste analyse van opgravingen met sporen en vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog, verricht in de periode tussen 1970 en 2010. Hoewel enkele onderzoeken zijn gepubliceerd of geregistreerd (ARCHIS), is de inventarisatie vooral gebaseerd op via e-mail afgenomen enquêtes.

In juli 2011 zijn in totaal 94 enquêtes verzonden aan archeologische bedrijven, gemeentelijk en provinciaal archeologen en depotbeheerders van gemeentelijke en provinciale depots (bijlage 1). Hierop zijn 45 reacties ontvangen, zowel ingevulde enquêtes als reacties per mail, een respons van 48% (tabel 1). Ongeveer in de helft van de gevallen ging het om positieve reacties, waarbij sprake was van één of meer onderzoeken met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog. Sluitingsdatum van de enquête was 1 oktober 2011. De resultaten van de enquêtes zijn door de VU verwerkt en ingevoerd in een speciaal voor dit Odyssee-project door de VU ontworpen database.

bron	verstuurde enquêtes	ontvangen reacties	positieve reacties
bedrijven	24	8	5
gemeentelijk archeologen	56	30	14
provinciaal archeologen	14	7	2
totaal	94	45	21

Tabel 1. Overzicht van verzonden enquêtes en ontvangen reacties.

Bij de reacties kan een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Vooral de respons onder gemeentelijk en provinciaal archeologen bleek hoog, waarbij de gemeentelijk archeologen relatief de meeste positieve reacties gaven. Dit kan worden verklaard uit het feit dat veel gemeentelijk archeologische diensten een goed zicht hebben op de in hun gemeente uitgevoerde onderzoeken. Er is sprake van een in de loop van de jaren opgebouwde kennis van het gemeentelijk bodemarchief.

Bij provinciaal archeologen ligt dit anders, aangezien deze tegenwoordig zelf geen onderzoek uitvoeren en wat betreft hun kennis afhankelijk zijn van de mate waarin ze vanuit de provincie betrokken zijn bij onderzoeken door andere partijen. De beheerders van de provinciale depots zijn dus afhankelijk van de wijze waarop de onderzoeken in hun depot zijn beschreven en ontsloten. Enkele beheerders hebben hier in hun reactie op de enquête expliciet een opmerking over gemaakt. Zo merkt Ernst Taayke, beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot, het volgende op (per mail 30 augustus 2011): *“In onze vondst-database staat zeer weinig vermeld. Friesland levert helemaal niks op, Groningen en Drenthe een beetje. Het is best mogelijk dat op sommige veldtekeningen resten uit WOII zijn opgetekend, maar dit valt onmogelijk na te gaan.”*

Ook Louis Swinkels, beheerder van het Gelderse depot, is hierover duidelijk (per mail 8 september 2011): *“Het provinciaal depot Gelderland is vooral op vindplaats ontsloten, daarnaast ook op de uitvoerder en het tijdstip van het veldonderzoek en, voor zover bekend, op ARCHIS-waarnemingsnummers. Op de aard en samenstelling van de vondsten of de datering daarvan kunnen wij helaas niet zoeken. De vragen in de vragenlijst zouden daarom alleen beantwoord kunnen worden door alle opgravingsdossiers stuk voor stuk door te nemen.”*

Er zijn ook depots die geen materiaal uit de oorlog accepteren. Rene Proos, provinciaal archeoloog van Zuid-Holland, verwoordt dit expliciet in zijn reactie (per mail 27 juli 2011): *“Wij registreren en accepteren geen WOII-materiaal.”* Onduidelijk is wat er in Zuid-Holland gebeurt met vondsten uit de Tweede Wereldoorlog die zijn aangetroffen bij regulier archeologisch onderzoek in het kader van de archeologische monumentenzorg en die in principe vanaf moment van opgraven eigendom zijn van de provincie.

In het huidige archeologisch bestel wordt veel onderzoek uitgevoerd door archeologische bedrijven. De lage respons van bedrijven wordt verklaard uit het feit dat de enquêtes aan de bedrijven waren gericht en daardoor waarschijnlijk niet altijd bij de juiste personen terecht zijn gekomen. Specifieke kennis van de archeologie van bepaalde perioden of gebieden is bij bedrijven immers vaak gebonden aan bepaalde personen en als die de enquête niet onder ogen hebben gehad, kan de reactie onvolledig of onjuist zijn ingevuld. Bovendien worden de door bedrijven aangetroffen vondsten overgedragen aan gemeentelijke of provinciale depots, waardoor bedrijven geen registratie bijhouden van vondsten. Dit is ook de reden dat er overlap kan zitten tussen de door bedrijven aangeleverde gegevens enerzijds en die van de gemeentelijk en provinciaal archeologen anderzijds.

Om zicht te krijgen op onderzoeken die zijn uitgevoerd in het pre-Malta-tijdperk, zijn ook enquêtes gestuurd aan enkele (oud-)medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, omdat in die periode veel onderzoek werd gedaan door de voorganger daarvan: de ROB. Dit heeft uitsluitend reacties opgeleverd over enkele later uitgevoerde onderzoeken die al bekend waren.

2.1.2 Groslijst

Ter controle en eventueel aanvulling van de enquêteresultaten is een zogenaamde groslijst opgesteld, bestaande uit een lijst van onderzoeken met sporen en vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog die bij aanvang van het project al bekend waren (bijlage 2). Deze groslijst is tot stand gekomen op basis van gegevens die:

- reeds bekend waren bij de aanvragers van het project;
- tijdens het schrijven van de aanvraag bekend zijn geworden.

Hierbij is niet gestreefd naar volledigheid, waardoor de groslijst dus een sterk indicatief karakter heeft. Opgemerkt moet worden dat opgravingen uit de periode voor 2000 sterk ondervertegenwoordigd zijn. Dit komt voort uit de wijze waarop de groslijst tot stand is gekomen. Zo zijn onderzoeken uit die periode over het algemeen minder goed digitaal ontsloten en dus minder goed te vinden. Ook zijn archeologen die verantwoordelijk waren voor de onderzoeken in die vroegste periode veelal met pensioen.

De database met enquêteresultaten bleek helaas onvoldoende bruikbaar en daarom is bij het schrijven van deze rapportage gebruik gemaakt van de groslijst, die daarvoor volledig is nagelopen. De gegevens zijn aangevuld en/of gecorrigeerd met bijvoorbeeld plaatsnamen en toponiemen. Ook de ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummers zijn - voor zover te vinden - toegevoegd. Het bleek vaak niet eenvoudig te zijn om de ontbrekende gegevens aan te vullen.

De groslijst is opgeschoond door toevalsvondsten te schrappen, zoals:

- de toevalsvondst van door een Marokkaanse soldaat achtergelaten aardewerk te Moergestel in 2004 (ARCHIS-waarnemingsnummer 54797; Meffert & Scheijvens, 2004);
- de berging van delen van een Duitse dwergduikboot door een duik- en demontageteam van de Koninklijke Marine langs de Waal bij Gendt in september 2009 (figuur 1; <http://www.gelderlander.nl/voorpagina/betuwe/5568109/Duitse-dwergduikboot-gevonden-bij-Gendt.ece>);
- de ontdekking van twee Nederlandse kazematten en een Duitse bunker bij de herinrichting van de boulevard te Scheveningen in maart 2010 (<http://www.omroepwest.nl/nieuws/nieuwe-bunker-ontdekt-scheveningen>).

Figuur 1. Berging van delen van een Duitse dwergduikboot door een duik- en demontageteam van de Koninklijke Marine langs de Waal bij Gendt in september 2009 (bron: De Gelderlander).

Deze toevalsvondsten geven uiteraard een indruk van de resten uit de Tweede Wereldoorlog die het bodemarchief bevat, maar aangezien hier geen sprake is van archeologisch onderzoek, zijn dergelijke vondsten niet opgenomen in dit onderzoek. Ook vondsten die zijn aangetroffen bij munitieopsporingswerkzaamheden zijn buiten beschouwing gelaten, al gaat het vaak om grote hoeveelheden materiaal. Zo zijn bij werkzaamheden in de Arnhemse uitbreidingswijk Schuytgraaf naast onder andere een Focke Wulf 190, kleine en grotere wapens, vliegtuigraketen en zo'n 5000

granaten ook veel uitrustingsstukken en persoonlijke bezittingen gevonden (Kok, 2006). Overigens worden dergelijke vondsten soms wel in ARCHIS aangemeld door betrokken archeologen (zie tabel 4: ARCHIS-waarnemingsnummers 410594 en 414305). Gehandhaafd zijn enkele initiatieven van particulieren, die strikt genomen niet als archeologisch onderzoek aangemerkt kunnen worden. Reden om ze hier toch op te nemen, is dat sprake is van gericht onderzoek naar resten uit de oorlog.

De onderzoeken die niet in ARCHIS getraceerd konden worden, zijn meestal onderzoeken van particulieren of onderzoeken waarvan onvoldoende gegevens bekend zijn. Bij het opschonen van de groslijst werd veel hinder ondervonden van de grote beperkingen die de huidige versie van ARCHIS biedt wat betreft de invoer van sporen en vondsten uit de oorlogsjaren (zie § 3.3). Dit betekent op dit moment dat alleen met veel moeite in ARCHIS kan worden gezocht naar onderzoeken die materiaal uit de Tweede Wereldoorlog hebben opgeleverd. Door aanvullend literatuuronderzoek zou het bijvoorbeeld mogelijk zijn om gericht te zoeken. In dit rapport wordt volstaan met het signaleren van enkele trends die uit de groslijst kunnen worden afgeleid (Hoofdstuk 3).

2.2 Verdiepingsslag

2.2.1 Selectie

Op grond van de resultaten uit de basisinventarisatie is vervolgens een kwalitatieve verdiepings-slag uitgevoerd om een goede indruk te krijgen van de toestand en de potentie van het onderzoek dat over de jaren is gedeponeed.

De opzet was aanvankelijk om een aantal cases te selecteren die zoveel mogelijk verspreid zouden liggen in het land. Daarbij zou idealiter aandacht worden besteed aan plaatsen die representatief zijn voor de oorlogsgeschiedenis van Nederland, zoals de Grebbelinie (mei 1940), de *Atlantikwall*, het gebied waarin Operatie Market Garden zich heeft afgespeeld (september 1944) en de verschillende terreinen waar in de oorlog grote kampen lagen. Uit de enquêtes bleek echter dat archeologisch onderzoek niet in al deze gebieden heeft plaatsgevonden of niet is gedeponeed. In de Grebbelinie vond het eerste op de Tweede Wereldoorlog gerichte onderzoek pas plaats in 2008 en in de *Atlantikwall* is voor zover bekend tot 2010 nog nooit specifiek archeologisch onderzoek verricht naar deze sporen. Wel zijn in deze gebieden kleinere of grotere collecties van materiaal in musea te vinden, maar deze vallen niet onder archeologisch onderzoek. Depotbezoek had in deze gebieden voor de verdiepings-slag dan ook geen nut.

Als gevolg hiervan moest een nieuwe strategie bepaald worden voor de verdiepings-slag. Uit de inventarisatie bleek dat hiervoor op basis van het gedeponeed onderzoek vier gemeentelijke depots in aanmerking kwamen: Deventer, Arnhem, Nijmegen en Eindhoven. De laatste drie bevinden zich in het gebied waar in 1944 de operatie 'Market Garden' plaatsvond, een slag die sterk leeft in deze regio en waarbij veel materiaal in de bodem is terechtgekomen. In Deventer heeft de gemeentelijk archeologische dienst zich al enige jaren ingezet voor het goed documenteren en deponeren van onderzoek naar de oorlog en is dus ook relatief veel onderzoek gedeponeed. Uiteindelijk is ervoor gekozen om al deze depots te bezoeken. Hierbij speelde mee dat materiaal uit de depots van Arnhem, Nijmegen en Eindhoven zich het best thematisch laat

vergelijken wat betreft de gemeenschappelijke oorlogsgeschiedenis (Operatie Market Garden). Deventer is gekozen omdat het naar verwachting een goede indruk zou geven van een gemeente die bij archeologisch onderzoek al enige tijd nadrukkelijk aandacht besteed aan sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog.

Opvallend was verder dat alle herinneringscentra bij de voormalige kampen bodemvondsten in de collectie hebben. Strikt genomen betreft het geen materiaal van archeologisch onderzoek, maar collecties van losse vondsten die zijn verzameld bij graafwerkzaamheden. Aangezien de aandacht voor archeologisch onderzoek in kampen de laatste jaren sterk toeneemt (zie Theune, 2010; Schute & De Jonge, 2012; De Jonge, in voorbereiding), is een bewuste, inhoudelijke keuze gemaakt om hiervan af te wijken en is besloten voor de verdiepingsslag toch ook de drie grote kampen Vught, Amersfoort en Westerbork te bezoeken. In totaal zijn zodoende zeven cases geselecteerd (tabel 2).

nummer	naam	beschrijving
1	Depot Deventer	gemeentelijk archeologisch depot
2	Depot Arnhem	gemeentelijk archeologisch depot
3	Depot Nijmegen	gemeentelijk archeologisch depot
4	Depot Eindhoven	gemeentelijk archeologisch depot
5	Nationaal Monument Kamp Amersfoort	voormalig kamp; collectie bodemvondsten uit particulier onderzoek
6	Nationaal Monument Kamp Vught	voormalig kamp; collectie bodemvondsten uit particulier onderzoek
7	Herinneringscentrum Kamp Westerbork	voormalig kamp; collectie bodemvondsten uit particulier onderzoek

Tabel 2. Overzicht van de depots (in willekeurige volgorde) en voormalige kampen die bezocht zijn voor de verdiepingsslag.

2.2.2 Aanpak

De vier archeologische depots en drie herinneringscentra zijn bezocht in de maanden oktober en november 2011. Bij de bezoeken is het aanwezige materiaal onderzocht, zowel de gedeponeerde bodemvondsten als de bijbehorende documentatie in de vorm van publicaties en veldtekeningen. Om de diverse collecties en depots onderling te kunnen vergelijken, is gekozen voor een uniforme beschrijving en beoordeling van het aanwezige materiaal aan de hand van een vragenlijst (bijlage 3). Daarbij is gekeken naar de mate waarin vondsten en sporen zijn geregistreerd en gedocumenteerd en ook naar aspecten als conservering, de mate waarin het vondstmateriaal is betrokken bij de interpretatie van de desbetreffende vindplaats en naar de cultuurhistorische potentie van de vondsten, die is gedefinieerd als de mate waarin vondsten herkenbaar of toonbaar zijn of te herleiden zijn tot een individu of slachtoffer(groep). De aandacht ging hierbij vooral uit naar de mogelijkheid tot het leggen van relaties tussen vondsten en documentatie en naar de kwaliteit van het vondstmateriaal. Gezien het doel van het onderzoek zijn de aangetroffen vondsten alleen globaal gedetermineerd. Er is geen registratie bijgehouden van de bekeken vondsten en documentatie. Die registratie dient in principe immers aanwezig te zijn bij het depot (zie echter de eerder in § 2.1.1 gemaakte kanttekening).

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Het resultaat van de verdiepingsslag is een algemeen oordeel of het aanwezige materiaal aanleiding geeft tot vervolgonderzoek. Van de bezoeken zijn interne verslagen gemaakt, die ter beoordeling zijn voorgelegd aan de desbetreffende depot- of collectiebeheerder en die als uitgangspunt hebben gediend voor deze rapportage. De resultaten worden in dit rapport per case beschreven (hoofdstukken 4 en 5) en vervolgens worden algemene conclusies getrokken over de potentie van het bekeken materiaal (hoofdstuk 6).

3 Archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Nederland

3.1 Algemeen

De groslijst geeft een algemene indruk van archeologische onderzoeken waarbij sporen of vondsten uit de Tweede Wereldoorlog zijn aangetroffen (bijlage 2). In totaal zijn 47 onderzoeken opgenomen. Zoals opgemerkt is niet gestreefd naar volledigheid, waardoor de groslijst een sterk indicatief karakter heeft.

In de groslijst zijn ook enkele particuliere onderzoeken opgenomen, zoals het uitgraven van een bunker te Harlingen door de particuliere werkgroep *Gefechtstand* “Engelsche Tuin”, duikinspecties in de Westerschelde door duikvereniging Dishoekduikers en een inspectie van loopgraven in de grensstreek door de Heemkundekring Amalia van Solms te Baarle Nassau. Geen van deze onderzoeken is aangemeld in ARCHIS.

Een opmerkelijk onderzoek dat al in 2001 is uitgevoerd, betreft een onderzoek in het natuurgebied Appelbergen bij Glimmen in de Groningse gemeente Haren (Kattenberg & Schute, 2002). Doel van het onderzoek was het opsporen van vermisten die in de oorlogsjaren door de bezetter zijn gefusilleerd. Alhoewel hierbij archeologische methoden zijn ingezet, betreft het feitelijk geen archeologisch onderzoek aangezien het doel was om vermisten op te sporen. Op basis van internationale wet- en regelgeving valt dergelijk onderzoek in Nederland buiten het kader van de archeologische monumentenzorg.¹ Overigens heeft dit onderzoek helaas geen resultaat opgeleverd.

Wanneer deze onderzoeken buiten beschouwing worden gelaten, is dus sprake van 42 archeologische onderzoeken die materiaal uit de oorlogsjaren hebben opgeleverd. Dit aantal is te klein voor een uitgebreide, statische analyse, maar er kunnen wel enkele trends worden opgemerkt. Deze trends vormen de achtergrond voor de resultaten van de verdiepingslag (hoofdstukken 4 en 5).

3.2 Onderzoeksgeschiedenis

3.2.1 Ontwikkeling

De vroegste periode

Door de opzet van de groslijst zijn de oudere onderzoeken sterk ondervertegenwoordigd (§ 2.1). In algemene zin kan worden opgemerkt dat het in deze vroege periode regel was om sporen uit de oorlog, zoals loopgraven, aan te merken als recente verstoringen, waarbij eventuele vondsten soms voor de aardigheid in rapportages en publicaties werden vermeld. Een voorbeeld hiervan is een opgraving door de Vlaardingse AWN-Afdeling Helinium in de Aalkeet Buitenpolder in

¹ Het opsporen en blootleggen van (massa)graven in andere landen wordt wel door archeologen gedaan; Van der Schriek & Van der Schriek, 2011

1987. In een artikel over het onderzoek wordt opgemerkt: “Aan de zuidzijde was de vindplaats verstoord door een tankgracht die hier tijdens de Tweede Wereldoorlog op last van de bezetter was gegraven” (Ter Brugge, 2008). De tankgracht bleek verder niet gedocumenteerd (Kok, 2011). Uit dit voorbeeld blijkt overigens ook dat het voor deze vroege periode ondoenlijk is om dergelijke opmerkingen in de literatuur te vinden, tenzij betrokken archeologen er op wijzen.

Het oudste onderzoek dat is opgenomen in de groslijst betreft de grootschalige opgravingen die het toenmalige Instituut voor Pre- en Protohistorie te Amsterdam tussen 1988 en 1990 heeft uitgevoerd op de Stamelberg te Gennep (Heidinga & Offenbergh, 1992). In de publicatie van dit onderzoek wordt één alinea gewijd aan vondsten uit de Tweede Wereldoorlog, maar wel op een zeer opmerkelijke plaats: het betreft als allerlaatste alinea van de epiloog namelijk de afsluiting van het boek. Om de betekenis van deze alinea te kunnen aangeven, wordt die hier vrijwel geheel overgenomen. Het betreft vondsten uit een grote kuil, die is toegeschreven aan een bivak van het Engelse leger na de bevrijding:

”In de kuil werd het volgende aangetroffen: een zak vol doppen en beugels van lucht-afweer- en mortiergranaten, één kam, één busje voor koperpoets, een tube tandpasta, het glas van een portretlijstje, diverse borden, enige theebeugels met bijbehorende schoteltjes, negen drinkglazen, vier kleine flesjes waaronder een heupflacon, zes bierflessen, vier wijnflessen waarvan twee champagneflessen, één Bénédictinefles en maar liefst dertien whiskyflessen (enkele flessen konden geïdentificeerd worden als zijnde van de Schotse merken Whyte & Mackay en William Grant). Vanwege de champagne en whisky mag de officiersmess niet ver van hier vermoed worden.”

Gezien de zeer uitvoerige beschrijving is de hele inventaris van deze kuil kennelijk bekeken en ook beschreven, alhoewel foto's van de genoemde voorwerpen helaas ontbreken in het boek. De verklaring voor deze uitvoerige beschrijving wordt expliciet gegeven:

”Deze archeologische vondst is daarom zo uitvoerig beschreven omdat zich een vergelijking opdringt met het afval dat bijna 1500 jaar eerder door dat andere krijgervolk, de Franken, is geproduceerd. In beide gevallen scoren de vondsten die betrekking hebben op drinkgelagen verreweg het hoogste. In beide gevallen hadden de militairen ook dezelfde taak: de wacht houden aan de Maas.”

Hiermee besluit het boek. Reden om in deze rapportage zo uitgebreid aandacht te besteden aan deze alinea is tweeledig. In de eerste plaats wordt de aandacht voor het oorlogsmateriaal expliciet verantwoord vanuit de parallel met het onderwerp van het boek en doel van de opgravingen: de Frankische nederzetting bij Gennep. De vondst wordt niet in z'n eigen context geplaatst, een verwijzing naar historische bronnen over het bivak of de bewuste eenheid blijft achterwege. Indien de parallel niet getrokken had kunnen worden, was het materiaal waarschijnlijk niet zo uitvoerig of wellicht geheel niet beschreven in de publicatie. Het betreft een bij toeval aangetroffen vondst die een onverwacht diachroon perspectief geeft op de opgravingsresultaten. Dit diachrone perspectief is de tweede reden om hier stil te staan bij deze alinea: het geeft de potentie aan van onderzoek naar vindplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog voor het beschrijven van lange termijn ontwikkelingen van militaire of strategische landschappen. Zowel oorlogsvoering als verdediging

worden van oudsher immers zeer sterk bepaald door de mogelijkheden die het landschap bood aan de aanvallers en de verdedigers. Op plaatsen met gunstige offensieve en/of defensieve terreineigenschappen doet zich dan ook vaak een stapeling voor van militaire objecten en structuren uit diverse perioden.

Zeer opmerkelijk in de slotlinea van de publicatie over Gennep is ook de volgende opmerking over het grote aantal aangetroffen explosieven: *"Deze artefacten werden door de Explosieve Opruimings Dienst van het leger tot ontploffing gebracht of opgehaald, waardoor ze helaas (?) in de archeologische collectie ontbreken."* De suggestie dat ook explosieven als archeologische vondst beschouwd zouden kunnen worden (N.B.: gebruik van de term 'artefacten') is zeer opmerkelijk, zeker wanneer bedacht wordt dat de opmerking is gemaakt in 1992 toen de desbetreffende voorwerpen nog niet eens onder de Monumentenwet hadden kunnen vallen. De discussie over het opvatten van (onderdelen van) wapens en munitie als archeologische vondst blijkt bij archeologische depots een veel voorkomend knelpunt te zijn (hoofdstuk 4) en is anno 2012 nog zeer actueel. Het is dan ook meer dan terecht om hier op te merken dat Heidinga & Offenbergh (1992) met deze opmerking hun tijd ver (twee decennia) vooruit waren.

De recente periode

Vanaf eind jaren 90 van de 20e eeuw zijn op verschillende plaatsen bij onderzoeken sporen of vondsten aangetroffen uit de oorlogsjaren en ook vermeld in rapportages. De opkomende aandacht voor de oorlogssporen houdt ongetwijfeld verband met het onder archeologen langzaam gegroeide besef dat resten uit alle oorlogsjaren sinds 1995 onder de Monumentenwet 1988 konden vallen vanwege het verstrijken van de periode van vijftig jaar. Een mooi voorbeeld is de opgraving rond de Mariënburghkapel in de Nijmeegse binnenstad. Hier werd in 1998 bij opgravingen tussen de sporen van een grafveld uit de Laat Romeinse tijd een kuil gevonden met materiaal uit de Tweede Wereldoorlog. Door de geraadpleegde deskundigen van het Airborne Museum te Oosterbeek konden de resten worden herkend als onderdelen van een DUKW-amfibievoertuig. Het bleek te gaan om de resten van een in september 1944 geëxplodeerd voertuig, waarvan in literatuur melding werd gemaakt. De archeoloog trok hieruit de conclusie: *"Meestal worden aan de hand van archeologisch onderzoek historische gevolgtrekkingen gedaan. Soms [...] gaat het echter andersom en bevestigt archeologisch onderzoek op geschreven bronnen gebaseerd en gepubliceerd materiaal"* (Brok, 2000). Hier wordt expliciet een relatie gelegd tussen het bodemarchief en historische bronnen. Eind jaren 90 van de 20e eeuw zouden ook sporen uit de Tweede Wereldoorlog zijn aangetroffen bij onderzoek in de Achterhoek, in Wehl (gemeente Doetinchem) en Didam (gemeente Montferland). Helaas zijn over deze onderzoeken geen nadere gegevens gevonden.

Vanaf 2000 zijn regelmatig resten uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen bij opgravingen van oudere vindplaatsen. Feitelijk gaat hier dus om sporen en vondsten die kunnen worden aangeduid als bijvangst. Het eerste gerichte onderzoek naar resten uit de Tweede Wereldoorlog is voor zover bekend het onderzoek dat in 2002 door de gemeentelijk archeologen van Deventer is gedaan om enkele V1-lanceerinrichtingen in kaart te brengen (Bartels & Vermeulen, 2002; figuur 2). Het heeft zes jaar geduurd voordat weer een gericht onderzoek werd uitgevoerd: de proefsleuven die in najaar 2008 op de Grebbeberg te Rhenen werden gegraven om de resten te onderzoeken van een Nederlandse loopgraaf: de zogenaamde Stoplijn (Schute, 2009).

Figuur 2. Het inmeten van resten van de V1-baan te Lettele door archeologen van de gemeente Deventer (foto: Archeologie Deventer, Gemeente Deventer).

De hier beschreven onderzoeken betreffen de periode na 2000, eerder aangeduid als de Malta-periode (§ 1.2). Oudere onderzoeken blijken zeer lastig te achterhalen. Duidelijk is sprake van een toenemende aandacht onder archeologen. Op basis van de beschreven ontwikkeling kan overigens worden geconstateerd dat het moment waarop archeologen sporen uit de Tweede Wereldoorlog zijn gaan zien als meer dan een recente verstoring, vroeger ligt dan het jaar 2000. Het besef van de mogelijk archeologische waarde van oorlogssporen groeide vanaf 1995, met het verstrijken van de in de toenmalige Monumentenwet aangehouden periode van vijftig jaar sinds de oorlog. Al lijkt het erop dat het nog enkele jaren heeft geduurd voordat archeologen hier ook daadwerkelijk gevolg aan hebben gegeven.

Over het algemeen wordt aangenomen dat de aandacht voor archeologisch onderzoek van resten uit de Tweede Wereldoorlog in Nederland relatief laat op gang is gekomen in vergelijking met de ons omringende landen. Bij nadere beschouwing blijkt echter dat dit beeld kan worden genuanceerd. Vanuit Nederland wordt vaak gekeken naar het onderzoek op slagvelden van de Eerste Wereldoorlog in België en Frankrijk (Van der Schriek & Van der Schriek, 2011). In België wordt vanaf de jaren 90 van de 20e eeuw onderzoek gedaan door amateurarcheologen. De professionele aandacht voor oorlogssporen dateert pas uit 2003, in verband met plannen voor het doortrekken van de snelweg A19 door de voormalige slagvelden bij Ieper. Ook Franse archeologen deden voor 2003 zelden gericht archeologisch onderzoek naar resten uit de Eerste Wereldoorlog.

Opmerkelijk is bovendien dat het meeste onderzoek in Frankrijk nog steeds wordt uitgevoerd door Britse archeologen. In beide landen ontstond de archeologische aandacht voor de Eerste Wereldoorlog dus pas 85 jaar na afloop van de oorlog. Ook wordt vaak naar Engeland gekeken, waar sporen uit de Tweede Wereldoorlog tussen 1995 en 2002 systematisch zijn geïnventariseerd door de *Council for British Archaeology* in het kader van het *Defence of Britain Project* (<http://www.britarch.ac.uk/cba/projects/dob/>). In Nederland werd in 1998 al een systematische inventarisatie van oorlogssporen uitgevoerd in de provincie Drenthe (zie § 3.2.3). De aandacht voor de archeologie van de Tweede Wereldoorlog blijkt in Nederland dus niet zo veel later op gang te zijn gekomen als wel wordt gedacht.

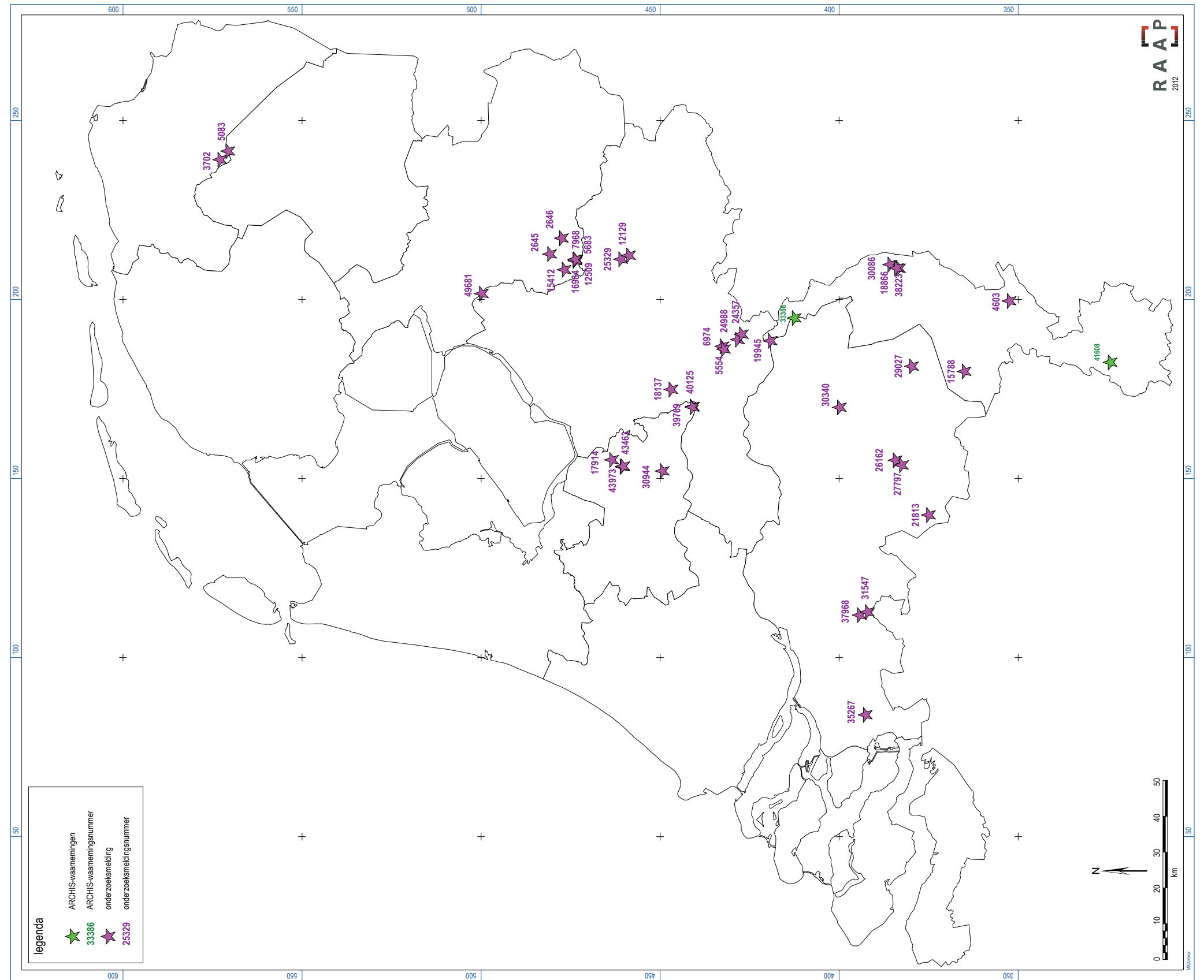
3.2.2 Uitvoerders

De onderzoeken waarbij sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog zijn aangetroffen, zijn zowel uitgevoerd door archeologische bedrijven als door gemeentelijk archeologen.

Zowel bij gemeenten als bij bedrijven is de aandacht voor sporen uit de Tweede Wereldoorlog vaak direct afhankelijk van de interesse van de betreffende archeoloog. Hierbij moet worden bedacht dat de meeste van de hier besproken onderzoeken gericht waren op oudere vindplaatsen en er vanwege tijd en budget in het veld keuzen moesten worden gemaakt voor het documenteren en afwerken van deze recente sporen. In veel gevallen zullen sporen uit de oorlogsjaren ook niet als zodanig zijn herkend. Een voorbeeld daarvan is het proefsleuvenonderzoek in Melick bij Roermond, waarbij in 2003 een recent opgevulde, minstens 2 m diepe greppel werd aangetroffen. De archeologen konden hier aanvankelijk geen logische verklaring voor geven, tot een lokale bewoner hen informeerde dat hier een Duitse anti-tankgracht lag, bedoeld om de geallieerde opmars richting Duitsland te vertragen (Duurland & Van Wijk, 2004).

In de periode voor 2000 zijn veel opgravingen ook uitgevoerd door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB, tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed). Juist voor deze periode geeft de groslijst helaas geen goed beeld. Voor het achterhalen van gegevens over deze onderzoeken zou in feite persoonlijk contact moeten worden gezocht met de bij de opgravingen betrokken archeologen. Dit is achterwege gelaten, niet alleen omdat het veel tijd kost, maar ook omdat veel archeologen uit de vroegste periode (jaren 70 en 80 van de 20e eeuw) inmiddels met pensioen zijn gegaan. In verslagen en publicaties van opgravingen uit deze periode zijn ongetwijfeld opmerkingen opgenomen over sporen en vondsten uit de oorlog, maar zoals eerder opgemerkt is het niet of nauwelijks mogelijk dergelijke passages te traceren zonder erop te zijn gewezen.

Andere opvallende afwezigen tussen de uitvoerders zijn de verenigingen van amateurarcheologen, zoals afdelingen van de AWN. Volledigheidshalve moet hier het eerder vermelde AWN-onderzoek in Vlaardingingen worden genoemd, alhoewel het hier een enkele opmerking betrof over een verstoring door een tankgracht die niet is gedocumenteerd en waaruit geen materiaal is verzameld. In de groslijst zijn wel enkele eerder genoemde particuliere initiatieven opgenomen. Het ontbreken van amateurarcheologen vraagt om nadere toelichting. Resten uit de oorlog kunnen zich al decennia verheugen in belangstelling van metaaldetectorzoekers. Vanaf de jaren 70 van de 20e eeuw zijn

Figuur 3. De ruimtelijke spreiding van de onderzoeken waarvan de locatie op de kaart kan worden gezet.

bijvoorbeeld al verenigingen actief die zich bezighouden met het opsporen en onderzoeken van vliegtuigcrashlocaties. In algemene zin kan worden opgemerkt dat het vaak gaat om verzamelaars van militaria, die het zoeken zien als een middel om hun verzameling aan te vullen (Kok, 2008). Deze zoekers opereren over het algemeen niet-georganiseerd en op individuele basis. Ook houden zij zich bewust of uit onwetendheid lang niet altijd aan regels die gelden voor bijvoorbeeld het aanmelden van vondsten. Dit betekent dat de vele vondsten die door zoekers zijn gedaan niet traceerbaar zijn via ARCHIS en daarmee ook niet toegankelijk zijn voor nader onderzoek. Enig zicht op collecties van zoekers kan worden verkregen door de diverse internetfora waarop zoekers actief zijn en hulp zoeken voor determinatie van hun vondsten. Het in kaart brengen van deze collecties valt echter buiten het kader van dit onderzoek. De werelden van de (militaria)zoekers en die van de amateurarcheologen zijn grotendeels gescheiden werelden. Mogelijk is dit een reden dat georganiseerde AWN-afdelingen zich nog nauwelijks actief bezighouden met sporen uit de oorlog.

3.2.3 Regio's

De ruimtelijke spreiding van de onderzoeken toont een zeer opvallend beeld. Van 39 van de 47 onderzoeken kon op basis van het onderzoeksmeldingsnummer de locatie op de kaart worden gezet (figuur 3). Onderzoeken zijn volledig afwezig in de provincies Noord-Holland, Zeeland, Flevoland en Groningen, wanneer in de laatste provincie het onderzoek naar vermisten in de Appelbergen buiten beschouwing wordt gelaten. In de provincies Zuid-Holland, Friesland en Drenthe is een enkel onderzoek bekend, waarbij het Friese onderzoek gaat om een particulier initiatief.

De onderzoeken concentreren zich globaal in het oostelijke deel van Nederland: in de provincies Utrecht, Gelderland, Overijssel, Brabant en Limburg. Enkele concentraties van onderzoeken zijn te verklaren door de activiteiten van gemeentelijk archeologen, zoals die van Deventer, Zutphen en Nijmegen. Het onderzoek van sporen uit de oorlog is in deze gemeenten vrijwel zeker het gevolg van persoonlijke interesse van de betrokken archeologen (zie § 3.2.3). Dit verklaart echter nog niet de spreiding van de onderzoeken over Nederland.

De onderzoeken die sporen uit de oorlog hebben opgeleverd, liggen hoofdzakelijk op de hoger gelegen zandgronden. De verklaring hiervoor is waarschijnlijk te vinden in twee factoren. De eerste factor is dat de grote operaties met inzet van grondtroepen zich hoofdzakelijk op deze gronden hebben afgespeeld, zowel tijdens de Duitse inval in mei 1940 als tijdens Operatie Market Garden in september 1944 en de daarop volgende bevrijdingsoperaties in maart-april 1945. In deze gebieden zijn door de strijdende partijen grote aantallen manschappen en materieel ingezet, wat ook veel sporen heeft nagelaten in de bodem en in het landschap. Ook veel Duitse verdedigingslinies concentreren zich in dit gebied: langs de Nederrijn, IJssel en Maas. Opvallend in dit verband is het ontbreken van onderzoek in Zeeland en in de regio Rotterdam-Den Haag. In Zeeland en met name op Walcheren is zowel tijdens de meidagen als tijdens de bevrijdingsoperaties zwaar strijd geleverd. Hiervan worden dan ook regelmatig sporen aangetroffen, bijvoorbeeld bij munitieruiming (zie tabel 4: ARCHIS-waarnemingsnummer 414305) of door duikers in de Westerschelde. Laat zich het ontbreken van onderzoeken in Zeeland wellicht nog verklaren uit het feit dat daar pas vrij recent gemeentelijk en regio-archeologen zijn aangesteld, dat ligt anders in de regio Den Haag en Rotterdam. Hier zijn al decennia gemeentelijk archeologische diensten actief, maar geconstateerd moet worden dat deze

nog weinig aandacht hebben voor de sporen van de hevige strijd die zich in de meidagen van 1940 heeft afgespeeld op het grondgebied van hun gemeenten. De gemeente Den Haag geeft expliciet aan dat zowel archeologiebeleid als onderzoek zich richt op de periode tot 1800. Opvallend is dat bij regulier archeologisch onderzoek in de kuststreek en op de Waddeneilanden voor zover bekend nog geen resten van de *Atlantikwall* en achterliggende linies zijn gedocumenteerd. Hier vindt overigens wel veel particulier initiatief plaats, waaronder het uitgraven van bunkers voor publieksontsluiting, zoals in Harlingen. Uit de toevalsvondst van kazematten bij de herinrichting van de boulevard in Scheveningen blijkt dat zich in de bodem nog (onbekende) resten van de *Atlantikwall* bevinden. Ook bij grote terreinbeheerders in de duinstreek ontstaat geleidelijk meer aandacht voor de cultuurhistorische potentie van de *Atlantikwall* (Purmer, 2009).

Opmerkelijk is verder het ontbreken van onderzoeken in de noordelijke provincies. Dit is zeker niet te verklaren vanuit de oorlogsgeschiedenis. In de meidagen is ook hier plaatselijk zwaar gevochten (zoals bij de Afsluitdijk) en hetzelfde geldt voor de bevrijdingsoperaties, zoals in Drenthe en vooral Groningen (resp. Amersfoort & Kamphuis, 2005 en Klep & Schoenmaker, 1995). Verder kennen deze provincies een zeer hoge dichtheid aan vliegtuigcrashlocaties (Peerbolte, 2005). Dat dit laatste niet is terug te zien bij de onderzoeken, kan worden verklaard uit het feit dat de aandacht van archeologen voor vliegtuigwrakken in Nederland pas zeer recent is (Van der Kamp e.a., 2011). Hoe voor de hand liggend het ontbreken van onderzoeken in Flevoland ook lijkt, ook hier ligt het niet aan de oorlogsgeschiedenis. Die bestaat voor de na-oorlogse Flevopolders volledig uit locaties van in de voormalige Zuiderzee gecrashte vliegtuigen, met uitzondering van de in 1942 drooggevalle Noordoostpolder. De vliegtuigbergingsdienst van Defensie vindt zelfs zijn oorsprong in het bergen van vliegtuigwrakken die aan het licht kwamen bij het droogvallen van Flevoland (Veenstra, 1992). Ook hier is de zeer recent opkomende aandacht van archeologen voor vliegtuigwrakken de bepalende factor. Gezien het zeer grote aantal in Nederland neergestorte oorlogsvliegtuigen, de schatting bedraagt circa 6.000, kan het overigens niet anders of bij diverse opgravingen moeten bij toeval ook wrakresten zijn gevonden. Een voorbeeld is de opgraving van een Romeins grafveld bij Wijchen die ook 5,4 kg vliegtuigschroot heeft opgeleverd, afkomstig van een Short Stirling-bommenwerper (Van Enckevort & Magnee, 2007: 38).

Bij het vrijwel geheel ontbreken van onderzoeken in het noorden en westen van Nederland speelt een andere factor waarschijnlijk een grote rol: de kans dat sporen uit de oorlog worden aangetroffen en herkend. Op de zandgronden vinden relatief grootschaliger onderzoeken plaats, waardoor de kans ook groter is dat sporen van oorlogsvoering en verdediging worden aangetroffen. Bovendien zijn deze sporen op zandgrond relatief eenvoudig herkennen als recente verstoringen (figuur 4). Uitzonderingen vormen de sporen die zijn aangetroffen in de Betuwe bij Oosterhout en in de uiterwaarden bij Zwolle. Hier speelt de aandacht en interesse van gemeentelijk archeologische diensten waarschijnlijk mede een rol. Het ontbreken van onderzoek op de Drentse zandgronden is waarschijnlijk juist te verklaren uit het ontbreken van gemeentelijk archeologen in deze provincie. Het ligt zeker niet aan het ontbreken van oorlogssporen. Drenthe was in 1998 (!) de eerste provincie waar de sporen uit de oorlog systematisch in kaart zijn gebracht in het kader van het project Sporen van de Oorlog door het Steunpunt Drents Cultureel Erfgoed (www.sporenvandoorlog.nl). De kans is groot dat in Drenthe bij de grootschalige nederzettingsonderzoeken in de periode voor 2000 ook sporen uit de oorlog zijn blootgelegd. Die zijn helaas buiten beeld gebleven bij dit onderzoek.

Figuur 4. De sporen van een boerderij uit de vroege ijzertijd bij een opgraving te Epse (gemeente Deventer) worden doorsneden door een loopgraaf uit de Tweede Wereldoorlog (foto Archeologie Deventer, Gemeente Deventer).

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat de opmerkelijke spreiding van onderzoeken kan worden verklaard uit een combinatie van de volgende factoren:

- de aandacht en interesse van de betrokken archeoloog;
- de intensiteit van de oorlogshandelingen;
- de kans dat sporen uit de oorlog worden aangetroffen en herkend.

Tot slot een enkele opmerking over het feit dat ook in waterbodems resten uit de oorlog zijn aangetroffen, zoals scheeps- en vliegtuigwrakken en resten van gedumpte materiaal. In de Maas bij Venlo is een bootje van een pontonbrug geborgen bij archeologisch onderzoek. In de Westerschelde hebben duikers wrakken van een landingsvaartuig en van een Duitse bommenwerper aangetroffen.

3.2.4 Aard van de sporen

Op een enkele uitzondering na betreft het resten uit de oorlog die bij toeval zijn aangetroffen. Meest aangetroffen worden sporen van loopgraven, schuttersputjes, stellingen en bijbehorende afvaldumps. Dit is de materiele neerslag van grondgevechten en/of van verdedigingswerken. Wanneer wordt gekeken naar de nationaliteiten, valt op dat de meeste sporen in deze categorie afkomstig zijn van structuren die door de Duitse bezetter zijn aangelegd. Geallieerde en Nederlandse sporen zijn minder vaak aangetroffen. Dat vaker sporen van Duitse verdedigingswerken zijn opgegraven, is logisch te verklaren uit het feit dat de Duitse bezettingsmacht met het keren van de krijgskansen steeds meer in het defensief werd gedwongen en overging tot de aanleg van verdedigingswerken en linies, dus letterlijk gedwongen werd zich in te graven.

Ook zijn regelmatig sporen aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met de luchtoorlog. Dit lijkt op het eerste gezicht wellicht een zeer specifiek onderdeel van de archeologie van de Tweede Wereldoorlog. Bij nadere beschouwing blijkt dat echter allerminst het geval (Van der Kamp e.a., 2011). Terwijl de strijd op het land aan grote delen van Nederland voorbij is gegaan, heeft de luchtoorlog zich gedurende de hele oorlog afgespeeld boven geheel Nederland. Verklaring hiervoor is de ligging van Nederland op de vliegroutes van Engeland naar Duitsland. Er zijn vrijwel geen plaatsen die niet zijn geconfronteerd met de strijd in de lucht en de gevolgen daarvan. Sporen in de bodem betreffen niet alleen vliegtuigwrakken, maar ook resten van vliegvelden en van radar- en luchtafweerstellingen. Ook de bij Deventer onderzochte V1-lanceerinrichtingen kunnen worden gerekend tot dit aspect van de oorlogsvoering.

Uit twee onderzoeken in Nijmegen blijkt dat bij opgravingen in door oorlog getroffen binnensteden materiaal uit de oorlog kan worden aangetroffen. Het gaat dan vooral om kelders met puin en huisraad van panden die door bombardementen of oorlogshandelingen zijn verwoest. Dergelijke vondsten geven een indruk van door oorlog getroffen burgers. Voor het overige blijven burgerslachtoffers vooralsnog grotendeels buiten beeld. Het militaire aspect overheerst bij de aangetroffen resten. Dat is niet zo vreemd, aangezien dat materiaal zich het meest eenvoudig in verband laat brengen met de Tweede Wereldoorlog.

Een nadere beschrijving van het materiaal dat zoal is aangetroffen, volgt bij de bespreking van de resultaten van de verdiepingsslag (hoofdstukken 4 en 5).

zoekvraag	aantal waarnemingen	aantal vondstmeldingen	opmerking
vuurwapens NTC-NTC	40	2	kan ook niet-WOII zijn
versterking, landweer NTC-NTC	1	0	deze meldingen komen o.a. ook al bij 'wapens' of 'vuurwapens' voor
versterking, legerplaats NTC-NTC	7	2	deze meldingen komen o.a. ook al bij 'wapens' of 'vuurwapens' voor
versterking, wachtpost NTC-NTC	3	0	deze meldingen komen o.a. ook al bij 'wapens' of 'vuurwapens' voor
wapens NTC-NTC	19	0	kan ook niet-WOII zijn

Tabel 3. Overzicht resultaten in ARCHIS uitgevoerde zoekvragen.

3.3 Ontsluiting van het onderzoek

In de landelijke archeologische database ARCHIS (versie 2.5) is in juni 2011 een aantal zoekvragen uitgevoerd om te kijken wat is geregistreerd aan vindplaatsen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog (tabel 3). Dit is problematisch gebleken, omdat in ARCHIS niet specifiek kan worden gezocht op de periode 1940-1945, maar alleen op de periode Nieuwe tijd C (NTC): 1850-1950, een periode van 100 jaar. Voor zover bekend is er ook (nog) geen kaartlaag WOII gemaakt in ARCHIS.² Een optie is te zoeken op 'begindatering NTC' en 'einddatering NTC' en dan in de toelichting te

² ARCHIS biedt de mogelijkheid voor het aanmaken van thematische kaartlagen waarop waarnemingen en monumenten uit een bepaalde periode en/of rond een specifiek thema zijn aangegeven (bijv. voor buitenplaatsen).

zoeken op 1940-1945, maar niet iedere onderzoeker heeft dat op deze wijze in de toelichting gezet. Bovendien betreft de toelichting vrije tekst, die door elke onderzoeker naar eigen inzicht kan worden ingevuld; zie alleen al de diverse schrijfwijzen voor de periode: zoals 'WO II' of '2e Wereldoorlog'. Bovendien schuilt in vrije tekst het risico op tikfouten.

Het probleem ligt in het Archeologisch Basis Register (ABR). Het ABR voorziet niet in vondsten en sporen uit de Tweede Wereldoorlog en heeft geen aparte datering voor deze periode. ARCHIS volgt het ABR qua indeling, omdat een keuze moest worden gemaakt voor eenduidige beschrijvingen. Sinds het verstrijken van het moment waarop sporen en vondsten uit de gehele oorlogsperiode onder de Monumentenwet konden vallen, in 1995, is het ABR hierop nog niet aangepast. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is op de hoogte van de beperkingen van het ABR op dit punt en is voornemens dit aan te passen bij de ontwikkeling van ARCHIS 3.0.

Een voorbeeld van deze problematiek is het proefsleuvenonderzoek dat RAAP heeft uitgevoerd op de Grebbeberg in Rhenen (Schute, 2009). Bij dit onderzoek zijn de sporen van een Nederlandse loopgraaf aangetroffen en van een Duitse anti-tankversperring uit de laatste oorlogsjaren. Zowel de sporen van de loopgraaf als van de anti-tankversperring zijn bij de invoer in ARCHIS aangemerkt als complextypen 'landweer' (ARCHIS-waarnemingsnummer 425581). Dit geldt ook voor het aangetroffen grondspoor van een granaatinslag.

Een nadere beschouwing van de zeven waarnemingen als resultaat van de zoekvraag 'versterking, legerplaats NTC-NTC' levert meer inzicht in de problematiek (tabel 4). Van de zeven waarnemingen hebben er vijf betrekking op sporen of vondsten uit de Tweede Wereldoorlog. Twee waarnemingen betreffen oudere vestingwerken te Oudeschans en Coevorden, waar kennelijk ook recent materiaal is gevonden (resp. ARCHIS-waarnemingsnummers 410472 en 420984). De vijf waarnemingen met sporen uit de Tweede Wereldoorlog die zijn aangemerkt als legerplaats, blijken te slaan op sporen die uiteenlopen van een schuilkelder, loopgraaf en resten van een barak, tot een geallieerd vliegveld en een compleet slagveld (Sloedam).

waarneming	provincie	gemeente	plaats	toponiem	omschrijving
32786	Gelderland	Nijmegen	Nijmegen	Hunerberg	militaire barak, 1945-46, onderdeel munitiedepot
56939	Limburg	Venlo	Lomm	hoogwatergeul	loopgraven
410472	Groningen	Bellingwedde	Oudeschans	-	muurrestant
410594	Noord-Brabant	Oss	Keent	Airstrip B-82 Grave	bodemvondsten die verband houden met bewoning en activiteit ter plaatse in het najaar van 1944 toen een deel van het terrein als een geallieerde airstrip (tijdelijk of geïmproviseerd vliegveld) in gebruik was
414305	Zeeland	Goes	Lewedorp	Sloedam	het betreft vondsten uit de Tweede Wereldoorlog die gedaan zijn tijdens de aanleg van de Sloelijn en het explosievenonderzoek van KWS
420984	Drenthe	Coevorden	Coevorden	Bogasterrein	restanten van soldatenbarakken uit het begin van de 17e eeuw
424436	Gelderland	Nijmegen	Nijmegen	Hunerberg, Castra, Canabae	schuilkelder Tweede Wereldoorlog

Tabel 4. Overzicht waarnemingen als resultaat van de zoekvraag 'versterking, legerplaats NTC-NTC'.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Wanneer dezelfde exercitie wordt herhaald door te zoeken op 'versterking, wachtpost NTC-NTC', dan levert dat sporen op die uiteenlopen van een kuil met resten van een Brits bivak en een schuttersputje tot de door de AWN gemelde zichtbare restanten van het Duitse radarstation *Seeadler* bij Weesp (tabel 5). Opmerkelijk bij de waarneming te Ulestraten (ARCHIS-waarnemingsnummer 410684) is dat in de beschrijving sprake is van 'een schuttersput en een bomkrater uit de 2e Wereldoorlog', terwijl in de doorzoekbare toelichting melding wordt gemaakt van 'schuttersputje en kampvuurtje uit de 2e wereldoorlog'. Onduidelijk is of er zowel resten van een kampvuurtje als van een bomkrater zijn aangetroffen. Dit maakt verschil, aangezien resten van een kampvuur kunnen wijzen op een bivak of stelling waarvan meer sporen aanwezig kunnen zijn.

waarneming	provincie	gemeente	plaats	toponiem	omschrijving
33386	Limburg	Gennep	Gennep	Stamelberg, Maaskemp, Veerstraat	tallose granaten en kuil met resten bivak Engelse leger
408646	Noord-Holland	Muiden	Muiden	radarstation Seeadler	betonnen resten van het grondradarstation Seeadler
416084	Limburg	Meerssen	Ulestraten	-	schuttersputje en kampvuurtje uit de Tweede Wereldoorlog

Tabel 5. Overzicht waarnemingen als resultaat van de zoekvraag 'versterking, wachtpost NTC-NTC'.

Figuur 5. Enkele gebouwen van het Duitse radarstation Seeadler bij Weesp (foto: Ruurd Kok, mei 2010).

De problematiek van het gebruik van verschillende terminologie voor hetzelfde fenomeen of gebruik van dezelfde terminologie voor diverse fenomenen komt overigens niet alleen voor bij onderzoeken met sporen uit de Tweede Wereldoorlog, maar is een breder probleem bij de huidige versie van ARCHIS. Het ligt niet primair aan de database, maar aan de wijze van invoer. Het speelt vooral in gevallen waarbij archeologen materiaal tegenkomen waarin zij niet gespecialiseerd zijn. Bij resten uit de oorlog zal die situatie zich relatief vaak voordoen, zolang er nog weinig gericht onderzoek wordt gedaan en de oorlogsresten vooral als bijvangst worden aangetroffen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is op de hoogte van de meervoudige wijze waarop zaken kunnen worden ingevoerd en zal daarin verbetering aanbrengen door een meer eenduidige wijze van invoer aan te bieden in de volgende versie van ARCHIS.

Opmerkelijk is dat de aan het maaiveld zichtbare resten van het Duitse radarstation *Seeadler* bij Weesp na melding door lokale amateurarcheologen in 2007 zijn ingevoerd in ARCHIS, terwijl vooralsnog geen archeologisch onderzoek op dit terrein heeft plaatsgevonden (figuur 5). Strikt genomen betreft het een waarneming van bovengrondse, gebouwde monumenten. De waarneming is ongetwijfeld bedoeld als signalering van de archeologische waarde van dit terrein (zie ook www.radarstation.nl). Zolang hier echter geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden, gaat het feitelijk om een verwachting, die - hoewel zeker terecht - meer op zijn plaats zou zijn op een archeologische- of cultuurhistorische waardenkaart. De resten van het radarstation zijn inmiddels ook opgenomen in een cultuurhistorische analyse van het gebied (Soonius & De Boer, 2010). Ter vergelijking dient het terrein op de Landschotse Heide bij Eersel (gemeente Oirschot), waarin resten liggen van bootvormige zandlichamen voor oefenbombardementen van de Duitse luchtmacht (Beex, 2009). Dit terrein is door de inspanning van een archeoloog zelfs aangegeven op de Archeologische Monumentenkaart (AMK) als terrein van hoge archeologische waarde (monumentnr. 16788). De resten zijn aangemerkt als complextype 'versterking, onbepaald.' Uit deze voorbeelden blijkt dat het zeker mogelijk is dergelijke terreinen in te voeren in ARCHIS.

Een vergelijking van de uitgevoerde zoekvragen wijst duidelijk uit dat er geen uniforme invoer is voor sporen uit de Tweede Wereldoorlog. Een loopgraaf kan worden ingevoerd als landweer (ARCHIS-waarnemingsnummer 425581) of als legerplaats (ARCHIS-waarnemingsnummer 56939). Dit bemoeilijkt het terugvinden van ingevoerde sporen en maakt analyses op basis van ARCHIS voor deze periode volstrekt onbetrouwbaar. Om die reden is in het kader van dit onderzoek dan ook besloten geen nadere analyses uit te voeren in ARCHIS.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 6. De collectie oorlogsmateriaal in het depot van Deventer is goed geordend en gedocumenteerd.

Figuur 7. In Deventer bestaat de collectie overwegend uit gesorteerde en geregistreerde vondsten.

4 Archeologische depots

4.1 Deventer

Het depot in Deventer is op 28 oktober 2011 bezocht. De gemeentelijk archeologische dienst zet zich al jaren in voor het goed documenteren en deponeren van onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en dit is in het depot direct merkbaar. Van zeven projecten is in het depot uitgewerkt materiaal aanwezig in de vorm van vondsten en ook de diverse (deel)rapportages van het onderzoek zijn voorhanden. Al dit onderzoek is uitgevoerd vanaf het jaar 2000 en betreft overwegend onderzoek naar andere perioden, waarbij ook sporen uit de oorlog naar boven kwamen. Onderzoek van vóór 2000 is niet opgezocht voor de verdiepingslag, omdat dit niet snel te vinden is in het depot. De beheerder wist echter met zekerheid te melden dat in het oudere onderzoek de oorlogssporen nauwelijks tot niet zijn uitgewerkt en er alleen zeer sporadisch vondsten aanwezig zullen zijn in het depot.

Beschrijving en uitwerking van sporen

Voor de verdiepingslag is door de beheerder alle snel vindbare documentatie klaargelegd. Dat betekent in dit geval alle (deel)rapportages in drukvorm. In enkele projecten was de rapportage nog niet afgerond en ontbrak dus. Veldtekeningen zijn niet opgezocht, omdat deze lastig te vinden zijn. De beheerder garandeerde echter dat alle tekeningen aanwezig zijn en dat alle sporen uit de oorlog die vanaf het jaar 2000 zijn gevonden hierop staan ingetekend.

In de rapportages is terug te vinden dat een redelijk aantal sporen is beschreven en afgewerkt tijdens het desbetreffende onderzoek. Een belangrijke reden dat dit niet altijd is gebeurd, is dat de graafwerkzaamheden soms werden uitgevoerd door de Explosieven Opruimings Dienst (EOD), waarbij de archeologen om veiligheidsredenen afstand moesten houden en alleen achteraf een beschrijving konden maken van het aangetroffen materiaal. Dit had ook gevolgen voor het verzamelen van vondsten uit de sporen.

Vondsten

Vondsten uit de oorlog uit deze zeven projecten zijn opgeslagen in 27 depotkragen en maken een geordende indruk (figuur 6; bekeken zijn de projectnummers 269, 256, 241, 224, 243, 361 en 206). Depotnummers zijn aangebracht en referenties naar projectnummers en documentatie zijn aangegeven. In de kratten zijn vondsten in zakken verzameld en vondstkaartjes met spoornummers en verzamelwijze zijn aanwezig (figuur 7).

In de zakken bevinden zich vondsten uit letterlijk *alle* materiaalcategorieën, waaronder een aantal categorieën waarvoor in ARCHIS nog geen categorie aanduiding bestaat, zoals rubber en kunststof. Het meeste materiaal is gesorteerd op materiaalcategorie en soms zijn conserverende maatregelen uitgevoerd. Metaal vormt veruit de grootste categorie, met naar schatting ongeveer 70% van het totaal aantal vondsten.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 8. Een krat met ongeconserveerd materiaal.

Figuur 9. Een raketstaart die als ongevaarlijk is vrijgegeven door de EOD en geconserveerd in het depot is opgenomen.

De staat van het materiaal is zeer wisselend. In sommige gevallen is conservering toegepast, maar dit is voornamelijk gebeurd bij aansprekende objecten, zoals een helm en een schouderembleem van de *Luftwaffe*. Het overgrote deel van het metaal is echter ongeconserveerd gedeponerd en daardoor in sommige kratten in slechte staat (figuur 8). Met name van de vroegere onderzoeken is het materiaal in zeer slechte staat. Door het grote aandeel aan ijzerhoudend metaal was conserveren gewoonweg geen optie, gaf de deponhouder aan en de vraag is of conserveren ook wel wenselijk is. Zo bevindt zich in één krat een verzameling ijzer van een gesloopte V1-lanceerbaan, voornamelijk bestaande uit slecht determineerbare fragmenten T- of L-balk met laspunten. Bij de aankomende reorganisatie van het depot zal een krat als deze vermoedelijk direct gedeselecteerd worden, aldus de beheerder.

Veel van de vondsten zijn door middel van metaaldetectie verzameld in het veld. Daarbij was het vaak niet mogelijk om systematisch te zoeken, omdat het terrein eerst door de EOD moest zijn vrijgegeven. Materiaal kon daardoor niet *in situ* gedocumenteerd worden, maar werd vaak uit de stort van de saneringswerkzaamheden verzameld. Ook is bij deze aanpak archeologisch materiaal ongezien verdwenen of niet vrijgegeven door de EOD. In één geval heeft de EOD een ongevaarlijke, lege staart van een anti-pantserwapen vrijgegeven voor deponering (figuur 9).

Algemeen beeld

Het algemene beeld van het gedeponerde onderzoek in Deventer is zeer goed. Onderzoek is uitgewerkt en vondstmateriaal en documentatie zijn opgeslagen en ontsloten, met uitzondering van de veldtekeningen. Verdere uitwerking van dit onderzoek lijkt dan ook niet nodig voor de onderzoeken van na 2000, omdat dit al gebeurd is. Van voor 2000 is vermoedelijk weinig gedeponerd en uitwerking daarmee ook niet aanbevolen.

Knelpunten en potentie

Hoewel het depot van de gemeente Deventer qua uitwerking van onderzoek een complete indruk maakt, doet zich wel een aantal dringende knelpunten voor die eigen zijn aan archeologisch onderzoek aan resten uit de Tweede Wereldoorlog:

1. Conserveren volgens KNA-standaarden is een groot probleem. Circa 70% van het materiaal is metaal, waarvan het overgrote deel ijzerhoudend en dus gevoelig voor corrosie. Ook is veel materiaal aanwezig in het depot waarvan de waarde ter discussie staat omdat goede selectiecriteria ten tijde van het onderzoek nog niet bestonden. Het is te kostbaar en daarmee niet wenselijk om alles wat er nu ligt te conserveren, maar hoe dit wel aan te pakken, is nog niet helder voor de beheerder.
2. De beheerder geeft aan dat veel materiaal uit de oorlog onder bijzondere wetgeving valt (met name de wapenwet) en daardoor niet gedeponerd kan worden zonder extra ontheffing. Dit materiaal wordt dan ook meestal vernietigd, zelfs als het in de praktijk volledige ongevaarlijke onderdelen betreft die op geen enkele wijze nog als wapen of voor dreiging kunnen worden ingezet. Het betreft zogenaamd strategisch schroot, voorwerpen die door een leek als een wapen of als onderdeel van een wapen kunnen worden aangezien. Deze voorwerpen kunnen wél een archeologische waarde hebben. De wet maakt op dit punt geen onderscheid en vormt daardoor een belemmering voor goede deponering van vondsten die de deponhouder wel degelijk zou

willen deponeren. Het gaat bijvoorbeeld om voor het publiek aansprekende stukken als delen van wapens of andere uitrustingsstukken of stukken die een wetenschappelijke waarde vertegenwoordigen, zoals voorwerpen die een aanwijzing vormen voor de inzet van een specifiek type wapen.

3. Hetzelfde geldt voor de onderzoekspraktijk in het veld. De archeologen konden vaak de opgravingsleuf pas betreden als de explosieven-sanering was afgerond, met als gevolg het ongedocumenteerd vergraven van sporen en daarmee een vertekening van de onderzoeksresultaten.

Het vondstmateriaal in het depot in Deventer heeft een redelijke potentie met betrekking tot het presenteren van het oorlogsverhaal. Sommige aansprekende, herkenbare vondsten zouden in exposities over dit onderwerp zeker niet misstaan, zoals enkele helmen en uitrustingsstukken van militairen (figuur 10). Andere vondsten, zoals de onderdelen van de V1-baan, zouden eventueel een functie kunnen hebben in een historische presentatie, maar vragen om meer toelichting en uitleg. Opgemerkt moet worden dat de lancering en vooral het vroegtijdig neerstorten van V1's een grote emotionele impact heeft gehad op deze regio. Veel ooggetuigen herinneren zich nog het pruttelende geluid van deze vliegende bommen. Concrete vondsten kunnen - met enige uitleg - deze herinnering tastbaar maken. Het is wenselijk dat deze potentie van de V1-fragmenten wordt meegewogen bij een beslissing over afstoten van deze objecten, hoe legitiem dit vanuit wetenschappelijk ook is.

Figuur 10. Een aardige vondst in het depot van Deventer: een tube Körperschutz; een aluminium tube met kunststof dop en onbekende inhoud.

4.2 Arnhem

Op 24 oktober 2011 is een bezoek gebracht aan het depot van de gemeente Arnhem. De beheerder gaf aan dat een focus op de archeologie van de Tweede Wereldoorlog een onderdeel vormt van zijn taken. Onderzoek naar de oorlog is de afgelopen jaren gedeponerd, maar de beheerder gaf direct aan dat de budgetten veel krupper zijn dan wenselijk en dat dit direct zichtbaar is aan de staat van het vondstmateriaal. Al het materiaal dat is bekeken voor deze verdiepingsslag, is gevonden na 2000.

Beschrijving en uitwerking van sporen

Sporen van de Tweede Wereldoorlog zijn de afgelopen jaren voornamelijk als toevalsvondst aangetroffen bij onderzoek naar andere perioden. In enkele gevallen betreft het de begeleiding van explosievensanering waarvan het onderzoek in de nieuwe wijk Schuytgraaf het bekendste voorbeeld is. In sommige gevallen zijn sporen vermoedelijk beschreven of uitgewerkt, maar rapportages en veldtekeningen waren zo snel niet te vinden en zijn niet bekeken. Dat er oorlogssporen zijn getekend, blijkt met name uit de kaartjes die aanwezig zijn bij het vondstmateriaal. De vraag in welke mate sporen zijn beschreven of uitgewerkt, is niet te beantwoorden, maar zal vermoedelijk gering zijn. De uitwerking is daarmee al met al summier te noemen. De beheerder onderkent het belang van het tijdvak Tweede Wereldoorlog zeker (het is zelfs deel van zijn takenpakket) en hij heeft in verband met zijn kleine budget eerder een student bij wijze van stage gevraagd om rapportages en veldtekeningen te inventariseren. Deze gegevens zijn echter nog niet teruggekomen bij het depot zelf.

Vondsten

Vondsten uit de periode 1940-1945 zijn opgeslagen in ongeveer zes kratten en een emmer (figuur 11); bekeken is materiaal afkomstig uit De Schuytgraaf en van De Galgenberg. Het materiaal is meestal gedetermineerd en thuis te brengen in de materiaalcategorieën metaal, hout, leer, glas en kunststof, waarvan metaal in aantallen zeker 80% bedraagt. Veel vondstmateriaal is goed te determineren op functiegroep en gebruiker (Duits of geallieerd), zoals verschillende Duitse en Britse helmen die goed in een typologie te plaatsen zijn (figuur 12). De opeenvolging van productietypen en modellen is bijvoorbeeld naast elkaar te vinden in hetzelfde krat. Vaak zijn in het materiaal zelfs de stempels met type en jaartal nog leesbaar, met name in de (stalen) helmen en in kunststof materialen. Een duidelijke relatie tussen vondsten en sporen beschreven in de documentatie is volgens de beheerder vermoedelijk niet te maken. De onderzoeken waarvan dit materiaal afkomstig is, zijn dan ook gedaan in de periode dat de Tweede Wereldoorlog nog geen archeologische interesse genoot of aangetroffen bij archeologische begeleiding, waarbij geen sporen werden geregistreerd.

Voor conservering was tot op heden geen budget beschikbaar, met als gevolg dat zich in het depot vondsten bevinden in zeer uiteenlopende staat van conservering, van stabiel tot zeer slecht. Doordat de meeste vondsten pas in de afgelopen jaren zijn gedaan, zijn ze nog redelijk intact, maar corrosie is niet gestopt en zal zonder verder maatregelen in de komende jaren veel kenmerken van het materiaal aantasten.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 11. Een deel van verzameling oorlogsvondsten in het depot Arnhem.

Figuur 12. Enkele Duitse helmen, ongeconserveerd opgeslagen in het depot.

Algemeen beeld

Bij de gemeente Arnhem bestaat duidelijk interesse en ook de wil te investeren in de uitwerking van archeologische onderzoeken met vondsten uit de Tweede Wereldoorlog, maar de middelen ontbreken vooralsnog. De documentatie is niet teruggevonden voor deze verdiepingsslag en is vermoedelijk incompleet. Determineerbare kenmerken van het materiaal zijn vermoedelijk nog niet geregistreerd, maar vooralsnog ontbreekt een goed inzicht in wat in het depot aanwezig is. Hiervoor zou aanvullend onderzoek wenselijk zijn, bijvoorbeeld als stageopdracht voor een student. De vraag is echter of er op kennisvlak veel uit de vondsten te halen is omdat ze niet altijd aan spoornummers te koppelen zijn. Inzicht hierin ontbreekt.

Door de inzet van de gemeente is ervoor gezorgd dat archeologisch waardevol materiaal gedeponneerd werd. Conservering heeft echter nog niet plaatsgevonden, deels door algemene krapte in het budget, deels doordat de conservering van het metaal, dat 80% van het vondstmateriaal uitmaakt, zeer tijdrovend en kostbaar zou zijn, waardoor tot nu toe prioriteit werd gegeven aan vondstmateriaal uit andere tijdvakken.

Knelpunten en potentie

De knelpunten die in Arnhem ervaren worden met betrekking tot de uitwerking van het onderzoek overlappen met die van Deventer. Ook in Arnhem ontbreekt budget voor de conservering van metaal, het overgrote deel van het materiaal. Net als in Deventer wordt ook in Arnhem opgemerkt aan dat een deel van het materiaal dat in aanmerking komt voor uitwerking onder bijzondere wetgeving valt en dat hier nauwelijks in te manoeuvreren is. Zo heeft de gemeente Arnhem geprobeerd een opslagvergunning voor wapens en munitie te verkrijgen, zodat de opslag van enkele zwaar verroeste, onbruikbare geweerdelen kon worden geformaliseerd, waarop het ministerie - vrij verwoord - gereageerd zou hebben dat 'er al genoeg oorlogsmusea in de omgeving zijn.' Het dilemma van enerzijds archeologisch goed werk willen leveren en anderzijds de wettelijke kaders hanteren, blijft daarmee actueel en nog onopgelost.

Om de potentie te bepalen van het gedeponneerde onderzoek zou eerst een betere inschatting gemaakt moeten worden van wat er aan documentatie aanwezig is. Als deze aanwezig is, dan zou aanvullend wetenschappelijk onderzoek aan het materiaal nuttig kunnen zijn. Met name een zorgvuldige registratie van typologieën lijkt op zijn plek. De ongeconserveerde toestand van het materiaal vraagt echter wel om enige urgentie: kenmerken zullen mettertijd worden aangetast en onherkenbaar worden (figuur 13). Lastig is te bepalen in hoeverre het materiaal te koppelen is aan Market Garden. Materiaal uit Schuytgraaf is deels de neerslag van gebeurtenissen in september 1944, deels van latere activiteiten. Voor Duits materiaal dat afkomstig is van de noordelijke Rijnsoever is moeilijk vast te stellen welke vondsten verband houden met de slag en welke met de troepenopbouw tussen september 1944 en voorjaar 1945.

De grootste potentie van het vondstmateriaal in het Arnhemse depot lijkt de aansprekendheid voor het publiek. Er liggen herkenbare objecten uit 1944-1945 die een betekenis kunnen hebben voor het beleefbaar maken van de oorlogsgeschiedenis (figuur 14). Gezien deze potentie zou kritische bekeken moeten worden welke vondsten vanwege hun slechte staat in aanmerking komen voor deselectie. Hierbij speelt niet alleen de educatieve betekenis van het materiaal een rol, maar ook de emotionele betekenis ervan.

Figuur 13. Enkele Britse helmen van verschillende typen en productiejaren; de kenmerken zijn nu nog te vergelijken, maar de staat van de helmen is matig.

Figuur 14. Enige objecten in de expositie van het depot van Arnhem.

4.3 Nijmegen

De gemeente Nijmegen houdt haar depot samen met de provincie Gelderland in een grote loods op een industrieterrein. Het depot is bezocht op 2 november 2011. De grootte van dit pand is werkelijk indrukwekkend en geeft een indruk van de hoeveelheden waarin in Nijmegen materiaal uit de Romeinse tijd wordt gevonden. Ook van de oorlogsgeschiedenis zijn in Nijmegen veel sporen aanwezig, doordat de stad een spilpositie aan het front kreeg na het vastlopen van de operatie Market Garden in september 1944. Grote troepenconcentraties bevonden zich vanaf september 1944 tot voorjaar 1945 in de regio en in deze periode vonden zware gevechten plaats.

Dat vondstmateriaal uit de oorlog in de dagelijkse praktijk regelmatig wordt aangeleverd, bleek ook direct bij het bezoek aan het depot waar recent materiaal was binnengebracht van een archeologische begeleiding van baggerwerkzaamheden in het kader van explosievenopsporing, dat nog klaar stond voor verdere behandeling en selectie (figuur 15). Bij die baggerwerkzaamheden zijn enkele pallets (!) met materiaal verzameld en overgebracht naar het depot. Dit is slechts een fractie van de totale hoeveelheid materiaal die bij deze ruiming van explosieven naar boven kwam. De depotbeheerder gaf aan dat er met het commerciële opsporingsbedrijf discussie ontstond over wat wel niet verzameld mocht worden en uiteindelijk zijn 'slechts' twee pallets overgebracht naar het depot, in afwachting van waardering en selectie.

Figuur 15. Een palet met munitiekisten in het depot van Nijmegen.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 16. De collectie in Nijmegen bevat enkele zeer grote en zware objecten, waaronder dit deel van een rupsvoertuig van zeker 30 kilo.

Figuur 17. Een opmerkelijke vondst: een bordje met de tekst 'Voor Joden verboden'; eens zeer algemeen, nu zeer zeldzaam.

Beschrijving en uitwerking van sporen

Het depot in Nijmegen beheert de vondsten en documentatie van twaalf projecten, alle van na het jaar 2000, waarbij resten uit de Tweede Wereldoorlog zijn aangetroffen (bekeken zijn de projectnummers Uhd1, Hd2, R04, Ub14, HG4, Kv2, Jo1, WYBR, SL8, Arc1, Sw12 en Vos1). In een enkel recent geval waren sporen uit de oorlog ook het onderzoeksobject, maar in de meeste onderzoeken was het oorlogsmateriaal bijvangst. Aangezien het depot ten tijde van onderhavig onderzoek een reorganisatie onderging, waren veldtekeningen en documentatie niet aanwezig ter inzage, maar de beheerder gaf aan dat deze er wel zijn en dat oorlogssporen daarin aangeduid worden. Uit herinnering van de beheerder komt de indruk dat het overwegend gaat om niet beschreven of gecoupeerde sporen, die met de aanduiding 'WO2' of 'recente verstoring' zijn aangegeven. Als bij een opgraving vondsten zijn verzameld uit een spoor uit de oorlog, dan zal die context in het veld zijn geregistreerd (relatie tussen spoor en vondstnummer), maar zullen de vondsten niet zijn uitgewerkt in de rapportage. De aandacht voor een meer zorgvuldiger registratie van sporen en vondsten uit de oorlog is ook bij de Nijmeegse archeologen recent gegroeid, waarbij wel moet worden opgemerkt dat de mate van aandacht sterk wisselt per archeoloog.

Vondsten

De vondsten die aanwezig zijn in het Nijmeegse depot zijn zowel gedaan *in situ* tijdens conventioneel archeologisch onderzoek als *ex situ* in de stort van opgravingen of als toevalsvondst bij andere graafwerkzaamheden. Vaak is de context goed geregistreerd op het vondstkaartje en staan put en spoornummer genoteerd. Soms staat op een krat slechts het projectnummer. Slechts van één krat met twee Britse helmen en een etensketeltje is de herkomst onbekend. Vooral opvallend is de kwantiteit van het materiaal: 36 kratten en daarnaast nog twee pallets met grotere delen, zoals onderdelen van vrachtwagens en rupsbanden van transport-carriers. Ook hier is veruit het meeste materiaal van ijzerhoudende metaallegeringen en sommige vondsten wegen naar schatting meer dan 30 kg (figuur 16). Daarnaast zijn er vele niet-militaire vondsten, zoals huisraad dat afkomstig is uit puinlagen die zijn ontstaan na een bombardement op de stad. Ook dit materiaal vindt de gemeente van belang, omdat de geschiedenis van het bombardement en de verwoesting van de stad grote betekenis had voor de bevolking.

De conserveringstoestand van het materiaal komt overeen met die van de andere depots. Op sommige vondsten is conservering toegepast, maar veruit het meeste materiaal is ongeconserveerd opgeslagen. Opgemerkt moet worden dat de staat van het materiaal veelal iets beter lijkt dan bij de andere depots, wat mogelijk samenhangt met het bodemtype of andere omstandigheden. Een kistje met lege bren-magazijnen is bijvoorbeeld wonderwel intact.

Alleen bijzondere vondsten zijn soms geconserveerd. Zo is er de wel zeer opmerkelijke vondst van een 'Voor Joden verboden' bordje van hout, dat wel is geconserveerd (figuur 17). Een compleet en onaangebrouwen geallieerd doosje met middelen tegen de effecten van een gasaanval staat op de nominatie voor conservering (figuur 18).

Figuur 18. Een compleet geallieerd setje eerste hulpmiddelen bij gasaanvallen.

Algemeen beeld

In het depot te Nijmegen bevindt zich een redelijke hoeveelheid materiaal uit de Tweede Wereldoorlog afkomstig van ongeveer twaalf projecten. Hoewel de rapportages niet zijn ingezien, is de indruk vanuit de opmerkingen van de beheerder dat deze onderzoeken redelijk volledig zijn uitgewerkt, met dien verstande dat met vondsten uit de oorlog voorheen meestal niet expliciet rekening werd gehouden. Vondsten zijn soms aan sporen te koppelen, sporen zijn soms gedetermineerd, maar wel enkel met de aanduiding 'WO2'. Veldtekeningen zijn (vaak gescand) aanwezig en werden op moment van het depotbezoek verder digitaal bewerkt. Vondsten zijn meestal globaal gedetermineerd, maar niet tot op detailniveau, omdat ten tijde van het onderzoek de kennis daarvoor niet aanwezig was of de tijd ontbrak, zoals bij sommige onderdelen van voertuigen. Hier valt nog een inhaal-/verdiepingsslag te maken.

Knelpunten en potentie

Voor de gemeente is een belangrijk knelpunt op dit moment het ontbreken van een eenduidig selectiebeleid. Dat doet zich bijvoorbeeld voor bij resten van huisraad dat in de bodem terecht is gekomen bij diverse verwoestingen in de stad, zoals het Amerikaanse bombardement van 22 februari 1944 waarbij een groot deel van de oude binnenstad werd verwoest. Dergelijk materiaal wordt archeologisch van belang geacht door de gemeente, maar tegelijkertijd bevinden zich hiervan vermoedelijk nog grote hoeveelheden in de bodem (figuur 19). Op dit moment is een gietijzeren kachel gedeponneerd, maar de beheerder stelt zichzelf wel de vraag wat te doen als er

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

nog een potkachel boven komt uit het puin, of nog honderd potkachels. Als een selectie van tien exemplaren wordt bewaard, worden die dan ook alle tien geconserveerd? Het puin levert vondsten op van alle materiaalcategorieën en in grote hoeveelheden, maar het zijn de metaalvondsten die de meeste kosten opleveren bij conservering.

Figuur 19. De Nijmeegse archeologen achten ook overblijfselen van het bombardement op de stad van belang, zoals deze geëmailleerde schaal.

Figuur 20. Enkele bodemvondsten uit de Tweede Wereldoorlog op de expositie 'Stille Getuigen' in het Nijmeegse gemeentehuis (foto: Paul van der Heijden, Nijmegen).

Hetzelfde geldt voor het militaire materiaal. In sommige delen van de gemeente zijn langdurig troepenconcentraties aanwezig geweest met bijbehorend materiaalgebruik. Bij archeologisch onderzoek of graafwerkzaamheden komt dit materiaal in Nijmegen af en toe in grote hoeveelheden boven, soms in zeer goede staat. Op de munitiekokers zijn bijvoorbeeld de afzonderlijke lotstempels en productiedata nog leesbaar in de verf. Wat relevant is om te bewaren en wat niet is met deze hoeveelheden een zeer actuele vraag voor het depot.

Ook determinatie van de vondsten is een issue. Veel van het materiaal is eerder globaal gedetermineerd, maar de depotbeheerder kwam tijdens het bezoek met vele vragen over determinatie van specifieke objecten.

Een laatste knelpunt betreft ook in Nijmegen de afstemming met explosievenopsporing en de wet wapens en munitie en blijkt ook hier een actuele kwestie. Er zijn ervaringen met munitieruimers die op hun strepen gingen staan toen archeologen in hun ogen relevant materiaal wilden bergen en er is grote ophef geweest over de berging van een lege betonmijn, die naar mening van de betrokkenen een overtrokken consternatie opriep over de aanwezigheid van 'explosieven' in het depot, terwijl het feitelijk niets meer is dan een stuk beton met een gat er in.

Er is sprake van een beperkte wetenschappelijke, archeologische potentie van het gedeponeerde vondstmateriaal. Omdat de rapporten niet zijn ingezien, is de mate van uitwerking niet goed te bepalen, maar de doelstellingen van de onderzoeken betroffen vrijwel nergens specifiek de Tweede Wereldoorlog. Wellicht kan het zinvol zijn het materiaal alsnog met enkele gerichte onderzoeksvragen te laten bekijken. De situatie in het Nijmeegse depot is hiervoor geschikt, aangezien het vondstmateriaal na de reorganisatie weer goed is ontsloten. Gezien de aantallen in en om Nijmegen uitgevoerde onderzoeken die materiaal uit de oorlog hebben opgeleverd, is het ook interessant om al deze onderzoeksresultaten in een historisch en geografisch overzicht te plaatsen. Zo kan inzicht worden verkregen in welke gebieden welke sporen en vondsten zijn aangetroffen. Deze informatie is van belang voor de vraag in welke delen van de gemeente rekening moet worden gehouden met sporen uit de oorlog.

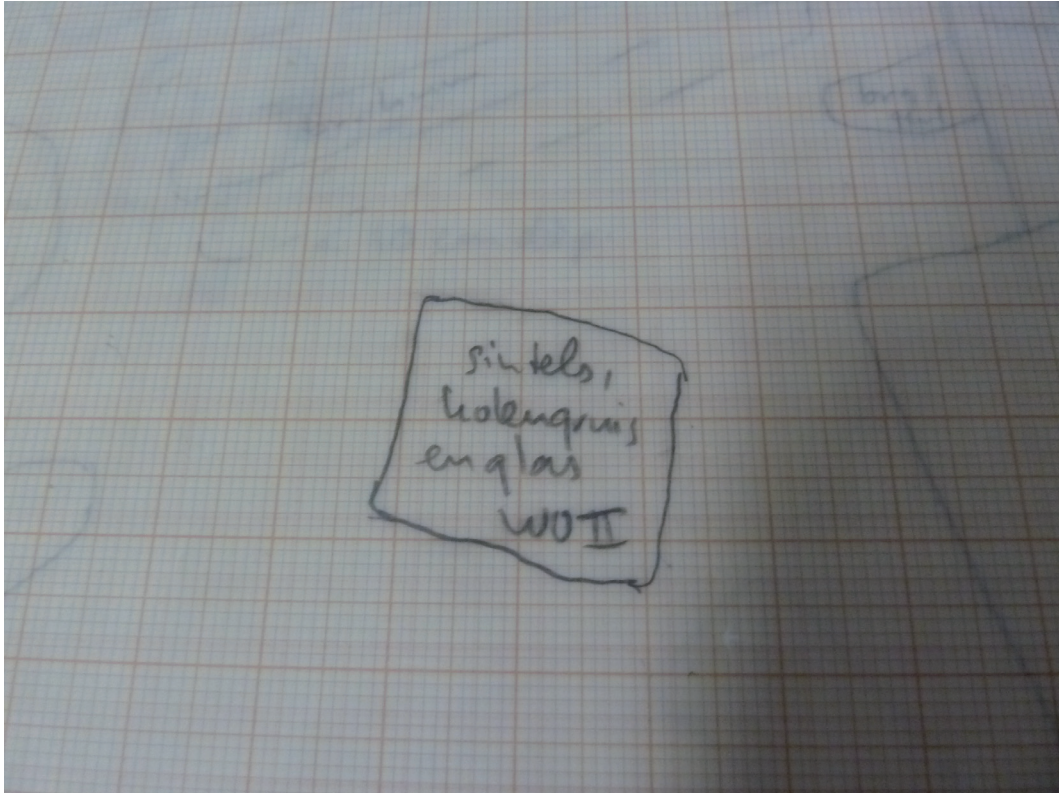
Wat betreft de cultuurhistorisch potentie leent het materiaal in het depot van Nijmegen zich in sommige gevallen goed voor expositie, wat ook regelmatig gebeurt. Zo was het verbrande geldkistje uit Hugo de Grootstraat ten tijde van het depotbezoek tijdelijk tentoongesteld bij de plaatselijke Rabobank, nadat het in 2009 al was te zien in een kleine expositie van oorlogsvondsten met als titel 'Stille getuigen', die door de gemeentelijk archeologen was ingericht ter gelegenheid van de 65e herdenking van het Amerikaanse bombardement op de Nijmeegse binnenstad van 22 februari 1944 (figuur 20). In het Nijmeegse depot is het met name de veelheid aan materiaal die illustratief is voor de sporen die de oorlog heeft nagelaten. Ook het bombardementspuin levert met herkenbare voorwerpen een aansprekend beeld van de gevolgen van bombardementen voor de burgerbevolking, gebeurtenissen die lokaal van zeer grote betekenis zijn. Daarnaast zijn er enkele opvallende, herkenbare of gave objecten aanwezig in het depot, zoals het 'Verboden voor Joden' bordje.

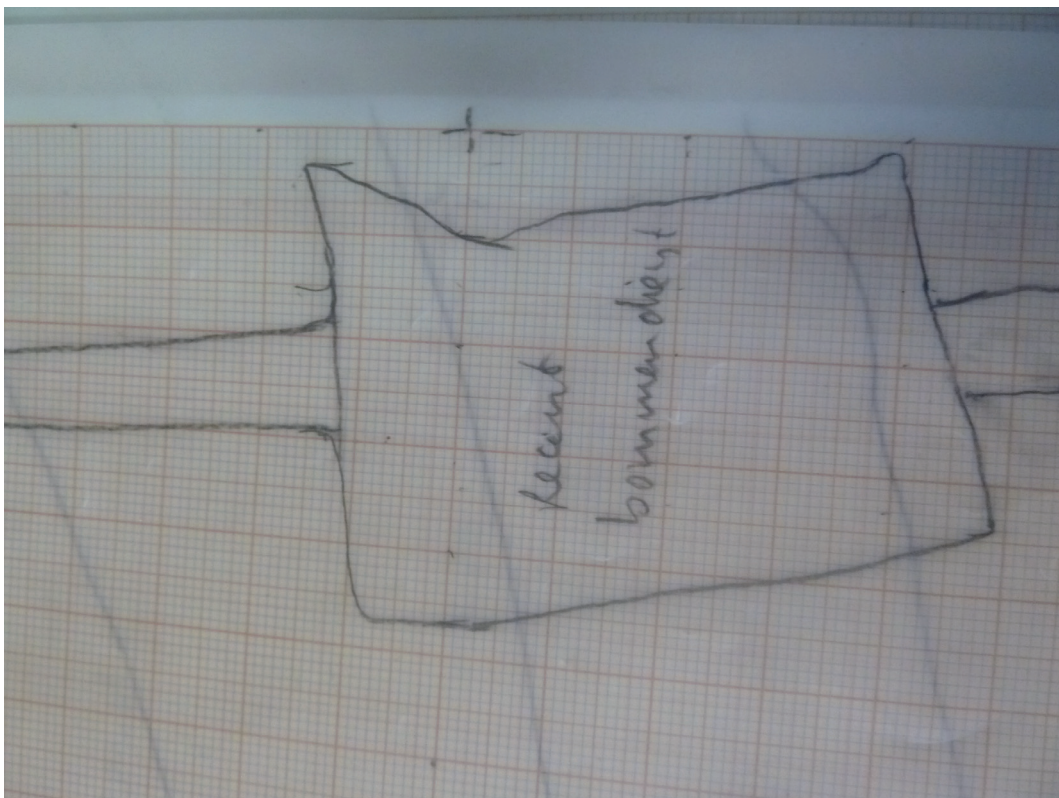
RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 21. Een voorbeeld van een veldtekening met een spoor en aanduiding 'WOII'.

Figuur 22. Het gevolg van de explosievenopsporing is goed zichtbaar op deze veldtekening: midden in het spoor van een loopgraaf is een groot rechthoekig vlak uitgegraven door de 'Bommen dienst'.

4.4 Eindhoven

Het gemeentelijk depot van Eindhoven is bezocht op 4 november 2011. Gemeentelijk archeoloog Nico Arts is al sinds jaren betrokken bij opgravingen op en rond Vliegveld Eindhoven, voorheen vliegveld Welschap, dat in de oorlog in gebruik was bij de *Luftwaffe*. Dit is tevens het enige, maar wel zeer omvangrijke, archeologische onderzoek in Eindhoven waarbij materiaal uit de Tweede Wereldoorlog is aangetroffen en gedeponeed (het betreft de projecten EHV-MV_00 t/m 02 Meerhoven en wat losse vondsten). De oorlog vormde bij deze onderzoeken aanvankelijk geen onderdeel van de vraagstelling. Het inzicht dat hier sprake was van een gebied vol oorlogssporen, kwam pas toen de omvang van de explosievenopruimingswerkzaamheden bekend werd. Deze werkzaamheden waren aanzienlijk, maar op dat moment was het proces niet meer bij te sturen en moesten de archeologen wachten tot na de afronding van de sanering, waarbij grote hoeveelheden materiaal zijn geborgen en verschroot. Dit is vermoedelijk een van de oorzaken waardoor het gedeponeede materiaal uit de oorlogsperiode in Eindhoven relatief gering in omvang is.

Beschrijving en uitwerking van sporen

De rapportage van het onderzoek is nog niet gereed en kon niet worden ingezien. De beheerder kon wel melden dat voor de oorlogssporen aandacht is in het boek dat over de opgravingen gaat verschijnen (Timmerman, in voorbereiding). Daarbij vinden de auteurs het achteraf bezien spijtig dat er op het moment van het veldwerk nog niet zoveel aandacht was voor sporen uit de oorlog, waardoor het nu improviseren is met behulp van wat er wel is gevonden en beschreven.

Het depot in Eindhoven was het enige depot dat de originele veldtekeningen van de onderzoeken direct op tafel kon leggen. Dat leverde een interessant beeld op van de registratie van de sporen uit de oorlog. Deze zijn in het vlak ingetekend met wisselde aanpak. Soms is bij een oorlogspoor de beschrijving 'recent' of 'WO2' toegevoegd, of enkel 'verstoring' zonder nadere determinatie (figuur 21). In andere gevallen is een determinatie als 'Loopgraaf' of 'Bunker' wel genoteerd, een spoornummer uitgedeeld en op de tekening aangegeven dat er ook vondsten zijn gedaan in het spoor. Een deel van de determinaties van de sporen zal in de publicatie verder zijn uitgewerkt.

Zeer opmerkelijk is hoe op de veldtekeningen het effect van de explosievenopsporing zichtbaar wordt. Regelmatig is in de veldtekening dwars over een ingetekend spoor een groot rechthoekig kwadrant aangegeven met de tekst 'Recent Bommendienst' (figuur 22). Op dat punt is bij detectieonderzoek iets gemeten en is met groot materieel naar het verdachte object gegraven.

Vondsten

In tegenstelling tot de omvang van het project op het vliegveld staat de mate waarin vondsten uit de oorlog gedeponeed zijn. In totaal gaat het om zeven dozen met vondstmateriaal uit de oorlog en wat losse vondsten uit andere onderzoeken (figuur 23). Van deze vondsten was ook een vondstenlijst beschikbaar. Opvallend aan deze collectie is dat het aandeel metaal veel lager ligt dan in andere depots, namelijk maar zo'n 30%, terwijl glas en keramiek samen zeker 50% innemen (figuur 24). De oorzaak hiervan ligt ongetwijfeld in de opsporingswerkzaamheden naar niet-gesprongen explosieven. Mogelijk speelt ook de meer klassieke opgravingsmethode een rol, waarbij de metaaldetector beperkt is ingezet.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 23. De bescheiden collectie oorlogsvondsten in het depot van Eindhoven.

Figuur 24. In tegenstelling tot de andere depots bevindt zich in Eindhoven meer glas en keramiek in de collectie dan metalen.

De staat van het materiaal komt overeen met het beeld in de andere depots. Uiteraard zijn glas en keramiek in goede staat en met name het ijzerhoudende metaal is in matige tot zeer slechte staat. Er is geen conservering toegepast op het metaal. Van een ander onderzoek liggen elders in het depot nog enkele Nederlandse helmen en een jerrycan in dezelfde ongeconserveerde toestand en het depot is in beraad over wat hiermee dient te gebeuren (figuur 25).

Figuur 25. Resten van een munitiekist en van een jerrycan in afwachting van selectie en eventuele conservering.

Tussen de vondsten bevindt zich een aantal zeer aansprekende stukken, zoals gebruiksvoorwerpen van Duitse militairen en aardewerk met *Luftwaffe*-stempel of met hakenkruis. Deze stukken zijn uitgeleend en vormen nu deel van de permanente expositie Archeologie van Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (figuur 26).

Algemeen beeld

Het onderzoek dat is gedeponereerd in Eindhoven, maakt een redelijk uitgewerkte indruk. Omdat de publicatie van de opgravingen rond het vliegveld nog niet is verschenen, kan nog niet worden bepaald in hoeverre vindplaatsen, sporen en vondsten daadwerkelijk zijn uitgewerkt en geïnterpreteerd, maar het onderwerp heeft zeker de aandacht van de auteurs. De veldtekeningen geven een goede inkijk in het onderzoek. Omdat veldtekeningen in andere depots niet voorhanden waren, is het niet mogelijk een vergelijking te maken in de mate van uitwerking. Uit de informatie die op de tekeningen zichtbaar is, blijkt in ieder geval dat deze onderzoeken archeologisch potentieel hebben. Wat betreft de vondsten is het beeld vergelijkbaar met dat in andere depots, met als opvallendste verschil dat het aandeel

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 26. Duits materiaal uit de Tweede Wereldoorlog op de afdeling Archeologie van Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

niet-metalen relatief veel groter is. De vondsten zijn geregistreerd (vondstnummers, putnummers op vondsten, etc.) en daarmee goed traceerbaar voor nader onderzoek.

Knelpunten en potentie

De conservering van metaalvondsten is ook hier een knelpunt, maar in mindere mate omdat er minder metaal is verzameld. Verder is helaas ook hier (net als in andere gemeenten) veel materiaal ongezien verdwenen bij explosievenopsporing. Juist als gevolg hiervan is overigens tijdens het onderzoek het besef gegroeid voor de archeologische betekenis van oorlogssporen. Gemeentelijk archeoloog Arts gaf dan ook aan dat dit wat hem betreft een knelpunt uit het verleden is en dat er bij opgravingen in de toekomst zeker meer aandacht zal worden besteed aan oorlogssporen.

De wetenschappelijke potentie van het materiaal lijkt hier vooral te liggen in de uitwerking van de veldtekeningen. Veel van de oorlogssporen zijn niet genummerd op de tekeningen en blijken nog niet te zijn geïnterpreteerd. Hieronder valt bijvoorbeeld een rij kruisvormige sporen, waarvoor de archeologen nog geen enkele verklaring hebben. Het is nog niet duidelijk in welke mate uitwerking van deze sporen wordt meegenomen in de komende publicatie. Als dat gebeurt, dan is de wetenschappelijke potentie van het materiaal waarschijnlijk afdoende benut. Als dit summier gebeurt, dan zou met name het nader interpreteren en plotten van de opgegraven sporen op de bekende topografie van het Duitse vliegveld inzicht kunnen geven in het functioneren van het vliegveld tijdens de oorlog. Een aandachtspunt is het betrekken van specialisten voor de juiste determinatie en beschrijving van de aangetroffen sporen en voor het plaatsen van de sporen in hun historische context.

Het vondstmateriaal heeft als geheel minder potentie dan dat in andere depots, al zitten er fraaie stukken tussen, waarvan enkele zelfs zijn uitgeleend aan het Rijksmuseum van Oudheden. De indruk is dat het materiaal verder weinig aanvullend onderzoek behoeft. Ook de cultuurhistorische potentie lijkt geringer dan in andere depots. Niet alleen omdat er minder is, maar ook omdat de vondsten, afgezien dus van enkele fraaie stukken, weinig aansprekend of herkenbaar zijn voor het publiek.

4.5 Evaluatie archeologische depots (tabel 6)

4.5.1 Vondsten en documentatie

Mate van deponering

Een vraagstelling van het Odyssee-project is of er een verschil is aan te geven in de mate waarin materiaal en archeologisch onderzoek met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog is gedeponeed vóór en na het jaar 2000. Dit verschil is zeker waarneembaar in de onderzochte cases. Alle vier depots geven zonder uitzondering aan dat er vóór 2000 weinig tot geen onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog is uitgevoerd en dat als er al vondsten zijn gedeponeed, deze niet eenvoudig zijn terug te vinden in het depot.

Na het jaar 2000 neemt niet alleen het aantal onderzoeken toe, maar ook worden de resultaten steeds beter uitgewerkt. Dit bevestigt het beeld op basis van de groslijst (§ 3.2.1). Voor Eindhoven, waar de eerste ronde van het onderzoek aan het vliegveld Welschap plaatsvond in 1999, was ten tijde van het veldwerk nog geringe aandacht voor sporen uit de oorlog, dat is nadrukkelijk wel het geval bij de uitwerking die binnenkort wordt gepubliceerd.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Potentie mbt niet ontslotencultuurhistorische waarden (schaal 1-3)	3	3	3	3, sommige vondsten zijn al ge-exposeerd
Potentie mbt niet ontsloten kenniswaarden (schaal 1-3)	1, al goed uitgewerkt	1	2	2
Staat van ijzerhoudend metaalvondsten	goed tot zeer slecht	redelijk tot zeer slecht	redelijk tot zeer slecht	redelijk tot zeer slecht
Conservering van vondsten	sporadisch	nee	nee	nee
percentage metaal	70%	80%	95%	30%
WO2-sporen aangegeven op tekening	vermoedelijk goed, afgaand op de rapportages	onbekend	vermoedelijk wel, maar wel meestal als 'verstoring' of slechts met 'WO2'	ja, aanduiding 'WO2' soms met soms zonder spoor nr.
Veldtekeningen gezien	nee	nee	nee	ja
Mate van uitwerking, beschrijving sporen etc	goed	onbekend verm. redelijk tot nihil	onbekend, verm. goed	onbekend, publicatie volgt nog
Rapportage beschikbaar tijdens bezoek	ja	nee	nee	nee
aantal dozen	27	7	>50	7
WO2-projecten gedeponeed ≥ 2000	7	± 4	12	1 (exclusief enige losse vondsten)
WO2-projecten gedeponeed < 2000	onvindbaar of niet aanwezig	onvindbaar of niet aanwezig	onvindbaar of niet aanwezig	geen
Depot	Deventer	Arnhem	Nijmegen	Eindhoven

Tabel 6. Vergelijking van gedeponeed onderzoek betreffende de Tweede Wereldoorlog in de archeologische depots. De wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie wordt aangeduid met een waarde van 1, 2 of 3, waarbij 1 staat voor lage potentie, 2 voor een middelhoge potentie en 3 voor een hoge potentie.

In Deventer zijn de meeste onderzoeken met sporen en vondsten uit de oorlog goed uitgewerkt, wat zeker te danken is aan de aandacht die de gemeentelijk archeologische dienst al langere tijd voor dit tijdvak heeft. In Nijmegen is relatief veel onderzoek gedeponeed en tot op redelijk niveau uitgewerkt. Wel geeft de depotbeheerder aan dat de mate waarin interpretatie van oorlogssporen daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, sterk afhankelijk is van de archeoloog die het onderzoek uitvoerde. Het relatief hoge aantal gedeponeede onderzoeken met oorlogsmateriaal uit de periode na 2000 houdt hier ongetwijfeld verband met de oorlogsgeschiedenis van het gebied, die bovendien sterk leeft in de regio.

Documentatie

Opvallend is dat de meeste depots op het moment van bezoek er moeite mee hadden alle documentatie behorend bij het gedeponeede onderzoek terug te vinden. Dit houdt verband met de wijze waarop de onderzoeken zijn beschreven en ontsloten, zoals is opgemerkt door de beheerder van het Gelderse depot (§ 2.1.1). Deventer kon rapportages ter inzage voorleggen. Nijmegen gaf aan dat de rapportages normaal wel in te zien zijn, maar nu niet vanwege een reorganisatie. Veldtekeningen zijn volgens alle depots zeker aanwezig, maar alleen het depot in Eindhoven kon ze ook daadwerkelijk ter inzage geven.

Het gevolg hiervan is dat op basis van deze verdiepingsslag geen sluitend oordeel valt te geven over de mate waarin sporen en vondsten uit de oorlog bij de onderzoeken zijn gedocumenteerd en geregistreerd. Dit kon alleen indirect worden afgeleid uit de mate waarin spoor- en putnummers zijn aangegeven op vondstkaartjes, afgezien van wat de beheerder uit herinnering nog wist van de desbetreffende projecten.

Materiaalcategorieën

Uit de verdiepingsslag blijkt dat vondstmateriaal uit de oorlogsjaren bestaat uit alle mogelijke materiaal categorieën die voorkomen in ARCHIS, zoals aardewerk, glas en ijzer. Daarnaast komt nog een veelheid aan materialen voor waarvoor (nog) geen categorie bestaat, zoals rubber, kunststoffen, chemicaliën (zoals flesjes huidontgiftingsmiddel), diverse metaallegeringen en vondsten die bestaan uit complexe combinaties van materialen. In welke categorie zou een Britse veldradio moeten worden geplaatst (zie § 6.1.3), waarin zich zowel kunststof, glas, rubber en chemische onderdelen bevinden en misschien wel tien verschillende metaallegeringen?

Metaal vormt in drie van de vier depots veruit de grootste categorie en daarbinnen zijn ijzerhoudende legeringen kwantitatief het meest vertegenwoordigd. Het gaat, met uitzondering van het depot in Eindhoven, in alle gevallen om meer dan 70% metaal. In Eindhoven is het aandeel metaal substantieel lager en bedraagt zo'n 30%. Daarvoor is een duidelijke verklaring te geven: op het vliegveld konden de archeologen pas aan de slag nadat het meeste metaal bij de explosievenopsporing al was verwijderd. Aangenomen dat de oorspronkelijke hoeveelheid metaal niet afwijkt van wat in de andere gemeenten is aangetroffen, is hier dus minstens 40% van de metaalvondsten verdwenen. Waar in andere gemeenten de veldarcheoloog altijd nog de mogelijkheid had materiaal te verzamelen van de stort of uit de schrootbak van de explosievenruimers, kregen de archeologen in Eindhoven deze kans niet. Bekend is dat grote hoeveelheden metaal als schroot zijn afgevoerd door de EOD.

Conservering

In alle depots zijn de metaalvondsten zonder uitzondering ongeconserveerd gedeponeerd. Dit is niet vreemd omdat het aandeel aan metalen groot is en conservering duur. Het gevolg is dat de staat van het archeologisch metaal in de depots overwegend matig tot slecht is. Sommige vondsten zijn stabiel genoeg om ongeconserveerd langere tijd bewaard te worden, maar veel vondsten verslechteren aantoonbaar door deze vorm van opslag, waaronder ook aansprekende vondsten zoals helmen of resten van karabijnen. Determineerbare kenmerken zullen op termijn verdwijnen. Conservering is wat dit betreft een duidelijk knelpunt in de deponering van vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog (zie § 4.5.3).

4.5.2 Wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie

Wetenschappelijke potentie

De wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie van de uitgevoerde onderzoeken is hier opgevat als de mate waarin gedeponeerd materiaal aanleiding geeft tot vervolgonderzoek om archeologische kenniswaarden te genereren (wetenschappelijk) en de mate waarin onderzoek een maatschappelijke betekenis kan hebben (cultuurhistorisch) die nog niet wordt benut.

De wetenschappelijke potentie van het materiaal in de depots is slechts ten dele te duiden, omdat niet alle documentatie beschikbaar was voor deze verdiepingsslag. Daardoor ontstaat bij vergelijking al snel de indruk dat onderzoek waarvan materiaal of documentatie beschikbaar was, een hogere potentie heeft voor vervolgonderzoek of uitwerking. In Eindhoven bijvoorbeeld waren veldtekeningen beschikbaar, die bij bestudering direct vragen oproepen over bijvoorbeeld de mate van uitwerking en interpretatie van het ensemble ingetekende loopgraven. In Arnhem was een krat losse vondsten alles wat van een project beschikbaar was en zonder veldtekeningen of rapportage lijkt de potentie van dit materiaal automatisch lager dan in Eindhoven, mogelijk ten onrechte.

Met dit voorbehoud valt echter wel degelijk iets te zeggen over de wetenschappelijke potentie van het bekeken materiaal. Deze potenties worden weergegeven in tabel 6, met een schaal aanduiding 1, 2 of 3, waarbij 1 staat voor lage potentie, 2 voor een middelhoge potentie en 3 voor een hoge potentie:

- In Deventer is het onderzoek goed uitgewerkt, daarom is de potentie in tabel 6 gescoord als Laag: niets meer aan doen).
- In Eindhoven lijkt het materiaal nog enige niet gerealiseerde wetenschappelijke potentie te hebben, kijkend naar de veldtekeningen. Gezien de aangetroffen vondsten en sporen betreffen vragen die nader onderzocht kunnen worden de inrichting en organisatie van de Duitse stellingen op en rond het vliegveld. De publicatie is echter nog niet verschenen, dus het is mogelijk dat ook hier die potentie al (deels) gerealiseerd is.
- In Nijmegen is het materiaal overzichtelijk gedeponneerd en rapportages worden gezegd aanwezig te zijn. Vermoedelijk is er nog wel een inhaal-/verdiepingsslag te maken in determinaties van materiaal en interpretaties van sites, maar om dit met zekerheid te kunnen zeggen, zouden eerst de veldtekeningen en rapportages alsnog beoordeeld moeten worden.
- In Arnhem is het beeld in het depot het meest onoverzichtelijk. Alhoewel zich in het depot zeker aansprekende objecten bevinden, geeft het materiaal niet de indruk dat hier wetenschappelijk nog veel uit te halen is omdat de relatie tot grondsporen ontbreekt en het deels vaak in slechte staat verkeert. Het materiaal lijkt vooral potentie te bieden voor (een aanzet tot) een typologische beschrijving van diverse uitrustingsstukken, zoals helmen. Wel zouden karakteristieke kenmerken van dat materiaal dan op korte termijn vastgelegd moeten worden, voordat deze door corrosie zijn verdwenen.

Wanneer de situatie in alle depots in onderlinge samenhang wordt bekeken, kan een aantal zaken worden geconstateerd:

- Met uitzondering van het onderzoek in Deventer naar V1-banen, is bij geen van de bekeken onderzoeken sprake van vraagstellingsgericht onderzoek naar resten uit de Tweede Wereldoorlog. Afhankelijk van de mate van documentatie is het in principe wel mogelijk om achteraf nog onderzoeksvragen te formuleren voor nadere uitwerking van het oorlogsmateriaal. Aanvullend bureauonderzoek kan gerichte en relevante onderzoeksvragen opleveren.
- Van de beschreven cases laat Deventer duidelijk zien welke informatie ook als bijvangst aangetroffen materiaal kan opleveren, wanneer er bij de uitwerking gericht aandacht aan wordt besteed. De onderzoeken tonen hoe door het combineren van de opgravingresultaten met historische bronnen uitspraken kunnen worden gedaan over bepaalde gebeurtenissen, aanleg en gebruik van stellingen en de inzet van specifieke eenheden.

- De drie gemeentelijke depots van Eindhoven, Nijmegen en Arnhem waren ook gekozen vanwege hun ligging in het gebied van Operatie Market Garden (§ 2.2.1). Een groot deel van het materiaal in deze depots heeft echter geen enkele betrekking op deze grootschalige luchtlandingsoperatie. In Eindhoven gaat het om materiaal van een Duits vliegveld. In Nijmegen betreft het weliswaar materiaal dat gerelateerd kan worden aan de gebeurtenissen in september 1944, maar dat geeft veel meer een indruk van de door oorlogsgeweld getroffen stad. In Arnhem is het moeilijk vast te stellen welke vondsten kunnen worden gekoppeld aan de slag en welke aan latere gebeurtenissen.
- Tot slot kan worden opgemerkt dat het door Heidinga & Offenbergh (1992) gesignaleerde diachrone perspectief (§ 3.2.1) nog bij geen van de archeologische onderzoeken een rol lijkt te hebben gespeeld, terwijl bijvoorbeeld de Nijmeegse situatie zich hier bij uitstek voor leent vanwege de resten van diverse Romeinse legerkampen en ook van latere verdedigingswerken rondom de stad.

Cultuurhistorische potentie

De betekenis van oorlogssporen gaat veel verder dan de betekenis van die sporen voor archeologisch onderzoek (Kok & Wijnen, 2011). De sporen kunnen en mogen niet alleen worden gezien als onderzoeksobject. Aan (plekken met) oorlogssporen kan naast een wetenschappelijke betekenis ook een educatieve/recreatieve, symbolische of emotionele betekenis worden toegekend. Dit geldt in principe ook voor vondsten uit de oorlog. Deze drie betekenissen kunnen samen gezien worden als de maatschappelijke betekenis van oorlogserfgoed, naast de inhoudelijke, wetenschappelijke betekenis die deze sporen ook kunnen hebben. De verschillende betekenissen sluiten elkaar niet uit en zijn zelfs vaak verwant aan elkaar. Indien aan een vondst of vindplaats nog niet een bepaalde betekenis wordt gegeven, maar wel zou kunnen worden gegeven, is sprake van een potentie.

In alle depots bevindt zich vondstmateriaal met cultuurhistorische potentie. Dit betreft vooral de herkenbare, aansprekende voorwerpen die een bijdrage kunnen leveren aan de presentatie van de oorlogsgeschiedenis en die bovendien een rol kunnen spelen bij herinnering, herdenking en educatie. Aangezien het materiaal zich op moment van de bezoeken nog *in* een depot bevond, kan worden geconstateerd dat deze potentie nog niet wordt benut. Een uitzondering vormt het depot in Eindhoven, dat enige stukken heeft uitgeleend voor de permanente expositie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Ook de gemeente Nijmegen richt regelmatig tijdelijke exposities in met oorlogsmateriaal.

4.5.3 Knelpunten

Alle gemeentelijke depots ervaren duidelijke knelpunten bij de uitvoering en deponering van onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog:

- Conservering is voor alle depots een probleem. Metaal vormt een groot aandeel in de vondsten en vondsten zelf zijn vaak talrijk. Conservering is niet op te brengen en lijkt ook niet altijd wenselijk bij oud onderzoek. Als gevolg hiervan liggen grote hoeveelheden vondstmateriaal langzaam tot roest uiteen te vallen in de depots. Het betreft overigens vooral materiaal van door de gemeenten zelf uitgevoerd onderzoek; vondsten van door bedrijven uitgevoerde opgravingen dienen immers geconserveerd te worden aangeleverd.
- De soms grote hoeveelheden oorlogsmateriaal in de depots zijn mede het gevolg van een tweede knelpunt: het ontbreken van een helder selectiebeleid voor vondstmateriaal uit de oorlog. Wat te bewaren en wat niet? Op grond van welke criteria wordt die selectie gemaakt: op basis van wetenschappelijke potentie of juist cultuurhistorische potentie? In Deventer liggen tiental-

len stukken van een V1-lanceerbaan waarvan de noodzaak tot deponeren inmiddels niet meer wordt gezien. In alle depots worden aansprekende stukken bewaard, zoals helmen en uitrustingsstukken, maar wat te doen als het mettertijd niet één, maar duizend helmen betreft? Nijmegen ervaart deze problematiek nu al in de kwantiteit waarmee materieel uit bombardementspuin wordt gedeponerd, zoals de kachel en het materiaal uit een explosievenopsporing die vele tientallen grote munitiekokers opleverde.

- Een belangrijk knelpunt heeft betrekking op de Wet wapens en munitie. Dit knelpunt doet zich zowel voor bij onderzoek in het veld als bij deponering. In het veld ontstaat geregeld discussie met commerciële munitieruimers en/of de EOD over materiaal dat verzameld mag worden. De archeoloog vindt een object relevant vanuit zijn vraagstelling, de OCE-specialist fluit hem terug vanuit zijn eigen expertise en wil het object laten vernietigen op grond van de Wapenwet. Het gaat hierbij in de regel niet over de daadwerkelijk gevaarlijke objecten, zoals explosieven, die met instemming van de archeoloog worden afgevoerd. De discussie betreft de in principe ongevaarlijke vondsten, die desondanks onder de Wapenwet vallen: het zogenaamde strategisch schroot. Denk aan een krom, roestig geweer dat toch als schroot wordt afgevoerd, terwijl het uit archeologisch oogpunt een relevante vondst kan zijn. In sommige gevallen wordt dit in goed overleg onderhands opgelost, maar dit biedt geen structurele oplossing en kan bovendien bij een latere inspectie toch voor problemen zorgen. Uit het onderzoek rond Vliegveld Eindhoven blijkt hoeveel materiaal er is verdwenen bij explosievenopsporingswerkzaamheden (§ 4.4). Ook bij deponering speelt dit knelpunt. Materiaal dat archeologisch relevant is maar desondanks onder de Wet wapens en munitie valt, kan op dit moment tot frustratie van de deponhouders niet formeel gedeponerd worden. Ontheffingen voor opslag van wapens en munitie kunnen worden aangevraagd bij het Ministerie van Justitie, maar worden in de praktijk niet verleend aan archeologische depots, zo blijkt uit ervaring. Hierover leeft grote frustratie bij de depotbeheerders die de vraag stellen hoe de Wapenwet zich verhoudt tot de Monumentenwet. Hier ligt een taak voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om hierover tot nadere afspraken te komen met andere departementen.
- Tot slot blijkt ook het ontbreken van de juiste expertise op het gebied van sporen en vondsten uit de oorlog een knelpunt. Het is van belang de juiste deskundigen te betrekken bij het uitvoeren van onderzoek naar vindplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog. Dit geldt niet alleen voor het bureauonderzoek, maar ook voor de uitwerking van het veldonderzoek. De inzet van specialisten is van belang voor de juiste determinatie en beschrijving van de aangetroffen sporen en vondsten en ook voor het plaatsen van de sporen in hun historische context. Het betrekken van specialisten is zeer gangbaar bij archeologisch onderzoek naar oudere vindplaatsen. Bij onderzoek van oorlogsvindplaatsen worden specialisten nog niet altijd betrokken. Waarschijnlijk omdat vaak niet bekend is waar zich welke expertise bevindt en mogelijk ook omdat deze deskundigheid vaak aanwezig is bij niet-georganiseerde particulieren die op niet-professionele basis historisch onderzoek doen.

De hier gesignaleerde knelpunten hebben duidelijke consequenties voor zowel de wetenschappelijke als de cultuurhistorische potentie van het gedeponerde vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog. Het vinden van oplossingen voor deze knelpunten valt echter buiten het kader van dit Odyssee-project. Enkele aanbevelingen over mogelijke oplossingen zijn opgenomen in hoofdstuk 7.

5 Collecties van herinneringscentra

5.1 Algemeen

In Nederland lag tijdens de bezettingsjaren een groot aantal Duitse kampen van uiteenlopende omvang en functie. Een recente inventarisatie heeft uitgewezen dat het in totaal ging om 65 kampen, waarvan het merendeel in de vergetelheid is geraakt (Schute & De Jonge, 2012; De Jonge, in voorbereiding). De drie grootste kampen, Amersfoort, Westerbork en Vught, zijn aangemerkt als Nationaal Monument en hebben een herinneringscentrum voor bezoekers.

Elk herinneringscentrum heeft een collectie historische objecten om het verhaal van die plek aan de bezoekers te kunnen tonen. Voor alle herinneringscentra is het gebruikelijk dat bezoekers af en toe voorwerpen aanleveren die verbonden zijn met de kampgeschiedenis. Meestal zijn dit documenten of objecten die lange tijd in bezit zijn gebleven bij (familie van) oud-gevangenen en die op een zeker moment worden overgedragen aan een herinneringscentrum. Alle herinneringscentra hebben ook bodemvondsten in hun collectie. Het gaat niet om vondsten van regulier archeologisch onderzoek, maar om toevalsvondsten die op de kampterreinen zijn gedaan bij werkzaamheden of door derden. Per herinneringscentrum zijn er overigens duidelijk verschillen in de wijze waarop bodemvondsten in de collectie terecht zijn gekomen.

5.2 Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Bij de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort (SNMKA; zie www.kampamersfoort.nl), die pas in het jaar 2000 is opgericht, lag de focus van de inspanningen het afgelopen decennium met name op het contact met voormalig gedetineerden en op educatie. Het bodemarchief speelde aanvankelijk geen rol in de expositie of de collectie. Het kampterrein zelf is door intensieve herbesteding drastisch veranderd en eigenlijk herinnerde aan het oppervlak nog maar weinig aan de oorlog, afgezien van een schietbaan en het monument. Bodemonderzoek naar de kampperiode werd tot zeer recent dan ook niet professioneel uitgevoerd, maar wel is bekend dat detector-zoekers al sinds de jaren 80 van de 20e eeuw op het voormalig kampterrein actief zijn en grote hoeveelheden materiaal hebben opgegraven. Tot recent bekommerde zich daar eigenlijk ook niemand om, wat als een legitimatie kan worden gezien voor de activiteiten van deze hobbyisten.

Het herinneringscentrum is bezocht op 31 oktober 2011. De collectie bodemvondsten die nu aanwezig is bij de SNMKA, is vooral ontstaan door de inspanningen van één vrijwilliger (en tegenwoordig medewerker) van de stichting, Gert Stein. Stein was zich al vroeg bewust van de betekenis van het bodemarchief, toen hier verder nog geen aandacht voor was. Zo was Stein de eerste die zich afvroeg hoe het mogelijk was dat bij de aanleg van de nieuwbouw van het herinneringscentrum in 2000 de resten van kampgebouwen gewoonweg werden uitgegraven en afgevoerd als puin. Ook vertelde Stein hoe hij later zelf de resten van het voormalig lijkenhuisje op het kampterrein voor vernietiging

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 27. De collectie bodemvondsten in Kamp Amersfoort wordt in diverse doosjes op vrijwillige basis thuis beheerd door een van de medewerkers.

Figuur 28. Schets op een doos van locatie waar de voorwerpen zijn gevonden.

heeft beschermd door letterlijk vóór de graafbak van graafmachine te springen en te eisen dat de werkzaamheden werden gestaakt. Later zouden Steins inspanningen mede leiden tot het eerste professionele archeologisch onderzoek in een concentratiekamp in Nederland (Wijnen & Schute, 2010; Theune, 2010; Schute, 2011).

Stein kan op dit moment ook gezien worden als de collectiebeheerder van bodemvondsten van het kampterrein, die hij hoofdzakelijk zelf in samenspraak met de SNMKA heeft gedaan met een metaaldetector. De expositieruimte van de stichting laat opslag niet toe en daarom beheert hij deze vondsten thuis. Het gaat in totaal om zeven dozen en doosjes in zijn beheer, met bouwvoorvondsten van het gehele terrein (figuur 27). Bij de vondsten is enige documentatie over de vindplaats aanwezig en in 2009 heeft Stein een algemeen rapport geschreven over het kampterrein waarin hij ook de vondsten betreft (Stein, 2009). Van veldtekeningen en spoorbeschrijvingen is uiteraard geen sprake, want het betreft geen professioneel archeologisch onderzoek (figuur 28).

De laatste jaren begon het aantal vondsten echter sterk in volume toe te nemen. Bij werkzaamheden op het kampterrein kwamen steeds weer nieuwe voorwerpen boven die voor het herinneringscentrum wel de moeite van het bewaren waard zijn, maar waarvoor de ruimte en middelen ontbreken. Dit levert de merkwaardige en povere situatie op dat deze vondsten uit pure noodzaak dus maar onder een zeiltje en een oude paraplu achter het herinneringscentrum zijn opgeslagen (figuur 29). Het spreekt voor zich dat dit het materiaal niet ten goede komt. De berg materiaal is recent nog eens

Figuur 29. Een deel van de vondsten wordt door ruimtegebrek buiten opgeslagen onder een paraplu en een zeiltje.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 30. De vondsten zijn van diverse materialen, grotendeels ongeconserveerd en los in dozen verzameld.

Figuur 31. Een deel van de collectie is zorgvuldig geordend en beschreven.

verdubbeld, nadat de gemeente Amersfoort eveneens op het kampterrein onderzoek deed (publicatie in voorbereiding) en werd verrast door de hoeveelheid oorlogsmateriaal die uit de proefsleuf kwam. Opnieuw is door de inspanning van Stein een deel van dit materiaal toch geborgen op basis van *zijn* aanwijzingen voor een veldselectie, maar kwam dit door ruimtegebrek helaas terecht onder hetzelfde zeiltje achter het gebouw.

Vondsten

Wat vooral opvalt is de vreemde mix van vondsten: vliegtuigmunitie, Duitse munitie en zelfs een zware artilleriehuls liggen naast leren Duitse laarzen, oud prikkeldraad, etensgerei en knopen van de gevangenen (figuren 30 en 31). De vondsten bestaan overwegend uit metaalvondsten met enkele vondsten van kunststof en leer. De collectie bevat allerlei objecten uit de kamptijd en uit de tijd van de geallieerde bezetting na de bevrijding, bestaat overwegend uit roestende ijzerlegeringen en is niet geconserveerd. De staat van het materiaal is redelijk tot zeer slecht, met name de vondsten onder het zeiltje buiten zijn in slechte staat. Onder de vondsten bevinden zich allerlei uitrustingsstukken van militaire aard, uniformknopen en enkele delen van munitie, die in dit geval geen problemen geven omdat de beheerder een ontheffing heeft om deze in zijn collectie te mogen houden. Het herinneringscentrum zelf heeft deze ontheffing echter niet, dus mag deze vondsten niet tentoonstellen. Een enkele vondst uit de bodemvondstencollectie wordt wél geëxposeerd in het herinneringscentrum, naast andere vondsten die niet uit het bodemarchief afkomstig zijn (figuur 32).

Figuur 32. Bodemvondsten in de vaste expositie van het herinneringscentrum Kamp Amersfoort.

Knelpunten en potentie

De knelpunten uit bovenstaande beschrijving zijn helder: uit oogpunt van hun doelstelling hecht het herinneringscentrum waarde aan bodemvondsten, maar de middelen en ruimte voor conservering, deponering, opslag en expositie ontbreken. Het materiaal heeft archeologische potentie, wanneer de detectorvondsten van Stein gezien worden als het resultaat van een oppervlaktekartering van het kampterrein door middel van metaaldetectie, waarvoor echter nog geen middelen beschikbaar zijn voor uitwerking.

Het materiaal heeft ook cultuurhistorische potentie, maar hierbij doet zich het opvallende gegeven voor dat een groot deel van de vondsten van militaire aard is en dus een ander beeld geeft van het terrein dan het traditionele beeld van het kamp. In een presentatie over de kampgeschiedenis verwacht het publiek resten prikkeldraad en eigendommen van gevangenen, maar geen clips met munitie of flesjes *Hautentgiftungsmittel* tegen gasaanvallen. Deze militaire voorwerpen hebben te maken met de bewaking van het kamp of met voor- en naoorlogse militaire activiteiten. Het herinneringscentrum is er helder in dat men de hele geschiedenis van het kamp wil vertellen op basis van feiten en niet alleen het kampverhaal zoals we het op dit moment landelijk gewend zijn te herinneren. De potentie van de niet nader beschreven bodemvondsten ligt hier dus vooral in de mogelijkheid tot het bijstellen van het bekende beeld van het kamp, aan de hand van tastbare, herkenbare voorwerpen.

Figuur 33. De meeste vondsten in de collectie van Kamp Vught staan ongeconserveerd in het archief in stellingkasten.

5.3 Nationaal Monument Kamp Vught

Het algemene beeld van de collectie van het Nationaal Monument Kamp Vught (www.nmkamp-vught.nl), opgericht in 1986, toont overeenkomsten in voorkomen en totstandkoming met die in Amersfoort. De focus van de expositie ligt bij het herdenken van slachtoffers en het in beeld brengen van de geschiedenis, waarbij het bodemarchief tot voor kort nauwelijks een rol speelde. In Vught doet zich, net als in Amersfoort, de situatie voor dat het voormalige kampterrein intensief is herbestemd als Moluks woonoord, militair terrein en een justitiële inrichting. Weliswaar is een groot aantal gebouwen van het kamp bewaard gebleven, maar deze zijn in gebruik bij Defensie of Justitie en daarmee ontoegankelijk. Het herinneringscentrum is bezocht op 1 november 2011.

Vondsten

Zoals vermeld krijgen herinneringscentra regelmatig schenkingen van bezoekers (§ 5.1). Dit is ook het geval bij Kamp Vught. Vanaf een zeker moment kwamen bezoekers sporadisch ook bodemvondsten brengen,

die zij als particulier hadden gevonden met een metaaldetector of op zicht. Deze vondsten werden dan ingenomen en ergens in het depot opgeslagen (figuur 33). Met de groeiende aandacht voor bodemvondsten uit de oorlog nam deze collectie toe. Ook werd men bij de stichting meer alert als sprake was van bodemingrepen op het terrein, wat regelmatig extra vondsten opleverde. Het grootste gedeelte van de archeologische collectie is verzameld sinds de bouw van het nieuwe herinneringscentrum (2002). Inmiddels is een deel van deze toevalsvondsten in een vitrinekast in de lopende expositie opgenomen (figuur 34). Hierin bevindt zich veel metaal, maar ook vondsten van keramiek en glas.

Figuur 34. Bodemvondsten in de expositie van Kamp Vught.

Figuur 35. Enkele Duitse tafelbordjes, afkomstig uit een van de huidige kazernegebouwen van Defensie, waarin vroeger de Mess van de Duitse kampbewaking zat.

Figuur 36. Onder de vondsten in Kamp Vught bevinden zich aansprekende objecten, zoals de voormalige bel van de appelplaats (midden).

De collectie werd de laatste jaren steeds verder uitgebreid. Meer en meer bodemvondsten vonden de laatste tien jaar hun weg naar het herinneringscentrum, dat hier feitelijk niet voor ingericht is. De vondsten werden altijd ingenomen, maar enkel in dozen en kratten opgeslagen in het depot van de stichting. Inmiddels staan daar twee stellingkasten aan materiaal, meestal metaalvondsten, in zeer uiteenlopende conditie en van zeer uiteenlopende aard. Soms is bekend waar iets is gevonden, vaak echter ook niet en helaas ontbreekt een zorgvuldige registratie van wat wel bekend is. De conservator pleegt inspanningen deze informatie in kaart te brengen, maar heeft nog niet de middelen dit voldoende uit te voeren, omdat bodemvondsten geen hoofdtaak vormen binnen het collectiebeheer.

Bijzonder is dat de conservator niet lang geleden in overleg met de commandant van de nabijgelegen kazerne enkele voormalige kampgebouwen heeft mogen bekijken. Dit onderzoek leverde, bijzonder maar waar, 65 jaar na dato originele vondsten op uit de kamptijd in de vorm van een envelop geadresseerd aan een gevangene en originele Duitse tafelbordjes uit de mess, die een bewijs vormen voor het feit dat er bij de voormalige kampterreinen ook sprake kan zijn van sporen in gebouwen (figuur 35). Dergelijke vondsten en andere sporen kunnen een indruk geven van de gebruiksgeschiedenis van een pand. Onderzoek hiernaar wordt ook wel aangeduid als bouwbiografie (Wijnen, 2011).

Knelpunten en potentie

Net als in Amersfoort wordt het belang van bodemvondsten binnen de doelstelling van het herinneringscentrum onderkend, maar is de stichting nog niet toegerust op een afdoende registratie, conservering en expositie van dit materiaal. In de collectie bevinden zich objecten met een groot cultuurhistorisch potentieel, zoals bijvoorbeeld een bel waarvan wordt aangenomen dat het de bel van de appelplaats is en die ongeconserveerd op een plank staat in het depot (figuur 36). Voor het levend houden van de herinnering zou met veel van deze vondsten veel meer kunnen gebeuren dan op dit moment het geval is.

De vondsten roepen vragen op over de archeologische potentie. Veel vondsten zijn zonder nauwkeurige vondstlocatie aangeleverd door particulieren en zijn daardoor lastig of slechts gedeeltelijk contextueel te duiden. Alhoewel de exacte vondstomstandigheden vaak niet bekend is, kan voor de meeste vondsten als vindplaats Kamp Vught worden aangehouden, ervan uitgaande dat hiermee niet is gesjoemeld. Een globale context is dus zeker bekend: het terrein van het enige SS-concentratiekamp in Nederland. Gezien deze herkomst zou het dan ook te kort door de bocht zijn om de archeologische potentie van de vondsten in het depot van Kamp Vught aan te merken als laag, omdat de vondstomstandigheden niet nauwkeurig bekend zijn (figuur 37).

5.4 Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Het *Polizeiliches Juden Durchgangslager Westerbork* is het bij het publiek meest bekende grote kamp en direct verbonden met de geschiedenis van de Holocaust (www.kampwesterbork.nl). Via Westerbork werden bijna 107.000 Joden en andere vervolgd doorgevoerd naar vernietigingskampen. Na de oorlog deed het kampterrein met de barakken nog jaren dienst als Moluks woonoord 'Schattenberg' tot het in 1971 werd gesloten en afgebroken. Een lege vlakte bleef over.

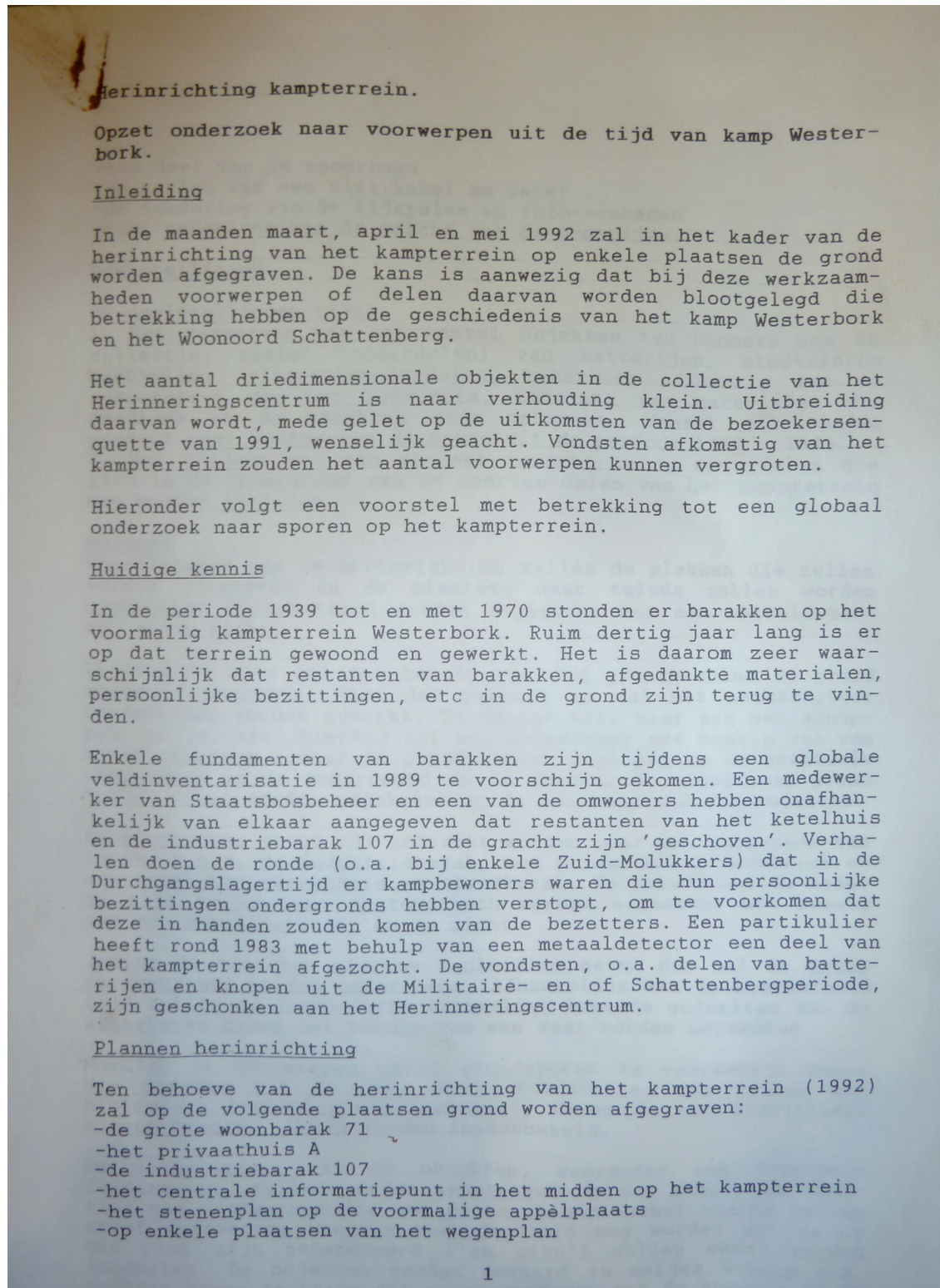

Figuur 37. Een kluwen roestig prikkeldraad ongeconserveerd in een doos komt doorgaans in aanmerking voor deselectie, maar heeft op deze vindplaats betekenis als symbool van gevangenschap in een kamp.

Wellicht mede door deze leegte is er bij het Herinneringscentrum (oprichting 1983) al lange tijd aandacht voor het bodemarchief. Conservator Guido Abuys is zich vanaf zijn aanstelling begin jaren 90 van de 20e eeuw bewust van dat de bodem een van de plaatsen is waar resten van het kamp kunnen worden gevonden. Toen vlak na zijn aanstelling de herinrichting van het voormalig kampterrein plaatsvond, heeft hij aangestuurd op een systematisch onderzoek op het terrein. Dit onderzoek werd in 1992 uitgevoerd door vrijwilligers, aangestuurd door personeel van het herinneringscentrum. Hoewel dit onderzoek niet voldoet aan de norm van de hedendaagse archeologische praktijk, werd dit onderzoek in hoge mate uitgewerkt, zeker als men bedenkt dat er geen archeoloog aan te pas kwam. Er werd een uitgebreid Plan van Aanpak geschreven met begrote manuren en werkwijze (figuur 38). In het veld werden losse vondsten per deelgebied verzameld op zicht en met metaaldetectie en op veldtekeningen werd aangegeven waar deze gebieden zich bevonden. Van grondsporen en fundamenteën werd wel notie genomen, maar deze werden niet geregistreerd. Aangenomen mag worden dat er ook foto's zijn genomen, maar dit is niet vastgesteld bij het bezoek. Na het onderzoek werden de vondsten samen met de administratie opgeslagen in het depot van het centrum. Een klein deel werd opgenomen in de expositie (figuur 39). Het herinneringscentrum is bezocht op 18 oktober 2011.

Figuur 38. Eerste pagina van het plan van aanpak uit 1992 (!) voor het onderzoek naar voorwerpen op het kampterrein.

Figuur 39. Enkele bodenvondsten in de expositie van Kamp Westerbork.

Vondsten

Helaas bleek er geen tijd om het onderzoek uit te werken. Voor dit Odyssee-project kwamen de vondsten dan ook in zeven verhuisdozen precies zo uit het depot, zoals ze er in 1992 in gingen (figuur 40). Het betreft vondsten uit verschillende perioden waarbij geen onderscheid is gemaakt tussen de Duitse tijd en de naoorlogse tijd. Dit onderscheid is wellicht ook niet altijd eenvoudig te maken. Het betreft zowel objecten die te maken hebben met de opbouw van de barakken als een grote variatie aan voorwerpen voor dagelijks gebruik, zoals potten en pannen, glaswerk, speelgoed, keramiek, kammen en andere gebruiksvoorwerpen voor persoonlijke verzorging, medisch materiaal en ook een Exotamilonadeflesje uit de jaren 60 van de 20e eeuw. Ook zijn vliegtuigonderdelen verzameld afkomstig van de werkplaatsen in het kamp waar vliegtuigwrakken werden gedemonteerd.

Figuur 40. De collectie bodemvondsten gedaan bij het particuliere archeologisch onderzoek in Kamp Westerbork in 1992.

De verzameling bestaat niet alleen uit materiaal uit de bezettingsjaren, maar bevat ook veel vondsten van de Molukse, naoorlogse tijd. Welk deel uit de oorlog dateert en welk deel niet valt moeilijk vast te stellen. Zeker is dat een groot deel naoorlogs is.

Een groot deel van het materiaal bestaat uit metaal en dit is niet geconserveerd. De toestand is desondanks redelijk stabiel, gezien het feit dat vondsten na bijna twintig jaar opslag nog aan één stuk uit de dozen tevoorschijn komen (figuur 41).

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 41. De vondsten zijn weliswaar ongeconserveerd, maar gesorteerd en deels gedetermineerd opgeslagen in zakjes en dozen met vondstkaartjes en een kaart van de vindplaatsen.

Figuur 42. In een loods bewaart het herinneringscentrum de resten van een afgebrande kampbarak, vermoedelijk de barrak waar Anne Frank enige tijd verbleef.

Naast deze verzameling had het centrum ten tijde van bezoek nog een verzameling flessen die afkomstig zijn van de voormalige vuilstort van het kamp. Hier waren detector-zoekers actief geweest en de conservator had aan het oppervlak achtergelaten materiaal opgeruimd om verdere zoekacties van particulieren te ontmoedigen. Deze flessen stonden tot voor kort in dozen opgeslagen in een depot van het centrum. In dit depot staan ook de deels verbrande resten van een barak waarin Anne Frank kort zou hebben gewerkt en die in 2009 is afgebrand (figuur 42).

Knelpunten en potentie

Het is evident dat het herinneringscentrum de waarde van het bodemarchief onderkent. Niet alleen zagen zij in 1992 al het belang van bodemvondsten voor herinnerings- en educatieve doeleinden, maar ook speculeerden zij over de kenniswaarden die dit materiaal kan hebben en kozen daarom voor een systematische verzameling met vondstadministratie. Let wel: dit was in 1992 toen nog vrijwel geen archeoloog gericht onderzoek deed naar resten uit de Tweede Wereldoorlog.

Een knelpunt bleek echter dat er na het veldwerk geen tijd en middelen beschikbaar waren voor uitwerking van het onderzoek. Duiding van de resultaten, interpretatie van de context en verslaglegging heeft dus nog niet plaatsgevonden. Gezien het feit dat er een registratie van vondsten en vindplaatsen is bijgehouden, biedt de collectie zeker potentie voor nadere uitwerking. Uit oogpunt van de historische betekenis van het materiaal zou dit wenselijk zijn (§ 5.5.2).

5.5 Evaluatie collecties van herinneringscentra (tabel 7)

5.5.1 Vondsten en documentatie

Alle herinneringscentra van voormalige kampen hebben een collectie bodemvondsten in beheer. Ook hebben alle centra een deel van dit materiaal opgenomen in de vaste expositie. Dit gegeven is tekenend voor de waarde die de herinneringscentra zelf de afgelopen jaren aan bodemvondsten zijn gaan toekennen. Voor de conservatoren is duidelijk dat ze iets kunnen en willen met de potentie die bodemvondsten hebben te bieden, omdat deze vondsten zeer aansprekend en betekenisvol zijn binnen de missie van de centra om de kampgeschiedenis beleefbaar en herdenkbaar te maken voor het publiek.

Tegelijk is ook duidelijk dat geen van de herinneringscentra op dit moment de middelen heeft om deze vondsten op afdoende manier te registreren of conserveren, waardoor ze in alle gevallen simpelweg in dozen zijn weggezet, waar ze soms vele jaren blijven. Ook is er bij de herinneringscentra sprake van spanning tussen de rollen 'onderzoek en registratie', 'opslag' en 'expositie'. Een museum is geen archeologisch depot en dus is de ruimte voor opslag altijd beperkt (deze spanning doet zich ook voor bij andere oorlogsmusea, zoals het Airbornemuseum, etc.). Nu de herinneringscentra zich ook de bodemvondsten meer en meer aantrekken, zullen zij zich opnieuw moeten bezinnen welke rol zij hierin kiezen.

Opvallend is verder dat twee van de drie herinneringscentra een eigen systeem hanteren voor registratie van het gevonden materiaal. Ieder centrum heeft een eigen administratie, archief en kaartmateriaal waarop locaties van de objecten staan aangegeven. De kaarten zijn niet vanuit archeologisch perspectief en met archeologische kennis opgesteld, maar vormen desondanks een

goede basis voor een archeologische verwachtingskaart van het desbetreffende kampterrein. Zo bleek voor Kamp Amersfoort, waarvoor in 2010 wel een archeologische verwachting werd opgesteld op basis van de reeds verzamelde gegevens (Wijnen & Schute, 2010).

herinnerings- centrum	WO2 materiaal aanwezig	vondst- locaties bekend	aantal dozen	% metaal- delen	staat van metaal- delen	potentie m.b.t. niet ontsloten kenniswaarden (schaal 1-3)	potentie m.b.t. niet ontsloten cultuur- historische waar- den (schaal 1-3)
Kamp Amersfoort	ja	Ja	7	>70%	redelijk tot zeer slecht	1-2	3
Kamp Vught	ja	ten dele	2 stellingkasten; 1 vitrinekast	>70%	redelijk tot slecht	1	3
Kamp Westerbork	ja	ja	7	60%	redelijk tot slecht	1-2	3

Tabel 7. Vergelijking van de collecties in herinneringscentra. De wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie wordt aangeduid met een waarde van 1, 2 of 3, waarbij 1 staat voor lage potentie, 2 voor een middelhoge potentie en 3 voor een hoge potentie.

5.5.2 Wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie

Alle herinneringscentra van voormalig kampen onderkennen het belang van het bodemarchief binnen hun missie en beheren een collectie bodemvondsten, die zonder uitzondering op basis van particulier onderzoek zijn verzameld. Deze collecties zijn enerzijds ontstaan vanuit de behoefte de geschiedenis levend te houden door haar te illustreren met origineel materiaal en anderzijds vanuit de behoefte over de kampgeschiedenis meer te weten te komen. Het vroegste bodemonderzoek naar sporen van een kamp vond al plaats in 1992 in kamp Westerbork, tien jaar eerder dan het eerste archeologisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en 18 jaar eerder dan het eerste professionele archeologisch onderzoek in een concentratiekamp in Nederland.

Ook bij de potentie van de archeologische vondsten in de collectie van herinneringscentra kan onderscheid worden gemaakt tussen een wetenschappelijk kennisdeel en een cultuurhistorisch deel. Deze potenties worden gegeven in tabel 7 in een getalsaanduiding 1, 2 of 3, waarbij 1 staat voor lage potentie, 2 voor middelhoge potentie en 3 voor hoge potentie. Het vondstmateriaal in de collecties van de herinneringscentra heeft een zeker kennispotentieel, maar heeft als nadeel dat het meestal niet systematisch is verzameld. Ondanks het feit dat de vondsten niet op archeologische wijze zijn verzameld en geregistreerd, zijn objecten soms wel te herleiden tot specifieke locaties op het kampterrein, zoals bij Amersfoort en Westerbork. Om die reden is het wetenschappelijk potentieel van het materiaal in deze kampen met 2 aangeduid in tabel 7. Welbeschouwd gaat het om collecties van toevalsvondsten waarvan het kennispotentieel gering is. Dit wetenschappelijk potentieel kan toenemen, als blijkt dat vondsten met enige betrouwbaarheid en nauwkeurigheid zijn te koppelen aan bepaalde locaties binnen of rondom het kampterrein. Opmerkelijk is dat de potentie voor het beschrijven van een diachrone ontwikkeling sterk aanwezig is bij de collecties in de herinneringscentra, die immers verzameld zijn met nadrukkelijke aandacht voor de geschiedenis van de plek. In hoeverre het materiaal ook aan een specifieke periode valt toe te wijzen, is afhankelijk van de mate van registratie van de vindplaatsen en vondstomstandigheden. Westerbork heeft daarvoor - letterlijk en figuurlijk - de beste papieren.

De collecties bodemvondsten van de herinneringscentra lijken in archeologisch opzicht weinig relevant omdat ze vaak zijn verzameld door particulieren en er geen gegevens zijn vastgelegd over de context. Ook gaat het vaak om vondsten waarvan kan worden afgevraagd wat ze toevoegen aan onze kennis over de kampen. Toch kunnen deze vondsten niet zonder meer als betekenisloze vondsten worden afgeschreven, omdat de context onvoldoende is vastgelegd. Dat een lege tube 'Prodent tandpasta' niet zomaar ergens is gevonden maar juist in Kamp Westerbork, vanwaar 107.000 Joden en andere vervolgd werden gedeporteerd naar de vernietigingskampen, geeft een waarde aan dergelijke vondsten, omdat het individu daarmee in beeld komt. Hiermee is de cultuurhistorische waarde van de vondsten van de kampeerterreinen evident, ook al gaat het om losse vondsten. De locatie van het kampterrein lijkt hier te volstaan als context. Elk op een kampterrein gevonden herkenbaar gebruiksvoorwerp of grondspoor herinnert aan de geschiedenis van die plek en krijgt daardoor betekenis. De vondsten vormen stille getuigen van wat zich op die plekken heeft afgespeeld; stille getuigen van de Holocaust. Opgemerkt moet worden dat niet alleen de wetenschappelijke potentie, maar ook de cultuurhistorische potentie sterk toeneemt als er meer gegevens bekend zijn over de context en als de vondsten op archeologisch verantwoorde wijze worden verzameld. De tube tandpasta kan immers zowel afkomstig zijn van een gevangene als van een bewaker of dateert misschien zelfs uit de naoorlogse periode en heeft dan dus niets met de Holocaust te maken. Het op archeologisch verantwoorde wijze verzamelen en documenteren van dergelijke vondsten waarborgt dat het verhaal achter deze voorwerpen op een juiste wijze kan worden gepresenteerd. Hoe exacter de duiding van vondst en vondstomstandigheden, hoe groter de cultuurhistorische (emotionele) betekenis van de vondst. Daarmee krijgt het materiaal een nog grotere potentie voor het vertellen van het verhaal van deze beladen plekken.

Bij het vondstmateriaal in de collecties van de herinneringscentra vallen nog twee dingen op. Kamp Amersfoort laat zien dat een groot deel van de vondsten een ander beeld geeft van het terrein dan het traditionele beeld van het kamp. De potentie van de niet nader beschreven bodemvondsten ligt hier dus vooral in de mogelijkheid tot het bijstellen van het bekende beeld van het kamp aan de hand van tastbare, herkenbare voorwerpen. Verder laten de collecties zien dat het materiaal een indruk geeft van de ontwikkeling en het gebruik van de kampterreinen door de jaren heen, niet alleen tijdens de bezetting, maar ook in de voor- en naoorlogse periode. Hiermee komt het door Heidinga & Offenbergh (1992) geschetste diachrone perspectief in beeld (§ 3.2.1).

5.5.3 Knelpunten

Bij het bezoek aan de herinneringscentra is een aantal knelpunten gesignaleerd:

- De centra zijn niet toegerust voor de opslag van bodemvondsten op grotere schaal. Vondsten worden in *alle* herinneringscentra nu opgeslagen op plaatsen die er eigenlijk niet geschikt voor zijn, in één geval zelfs onder een zeiltje in de tuin.
- De registratie van de vondsten is over het algemeen zeer beperkt. Hierdoor zijn voor de meeste vondsten helaas geen gegevens beschikbaar over vindplaats of vondstomstandigheden.
- Niet overal is vooralsnog de kennis aanwezig voor een goede conservering van het vondstmateriaal; dit betreft vooral de metaalvondsten. Een deel van het bekeken materiaal blijkt onvoldoende behandeld. Het gevolg hiervan is dat de geconserveerde metaalvondsten weer actief kunnen worden (weer gaan roesten) in de vitrinekast. Expositie is nodig om het educatief potentieel te benutten, een hoofddoelstelling van de centra, maar blijkt bij onvolledige behandeling niet goed te zijn voor de objecten.

- Het is belangrijk om op te merken dat deze knelpunten zijn terug te voeren op beperkte middelen. Amersfoort en Vught zijn volledig afhankelijk van giften en subsidies en hebben dus beperkt budget beschikbaar waaruit opslag en conservering gefinancierd moeten worden. Archeologisch depots hebben in hun aanleveringseisen opgenomen dat vondsten geconserveerd worden aangeleverd, op kosten van de opdrachtgever van het archeologisch onderzoek. In geval van toevalsvondsten of door derden aangeleverd materiaal moeten de herinneringscentra die kosten zelf opbrengen.

Figuur 43. Een aaneenschakeling van vierkante grondsporen (hier gemarkeerd met sjalons) op de Grebbeberg is geïnterpreteerd als het restant van een Duitse anti-tankversperring, kijkend in oostelijke richting.

6 Potentie

6.1 Wetenschappelijke potentie

Betekenis voor de wetenschap houdt in dat archeologisch onderzoek nieuwe kennis moet kunnen opleveren over de Tweede Wereldoorlog. Juist dit aspect wordt vaak betwijfeld: wat kan de archeologie nog toevoegen aan alle documenten uit de oorlog en aan de onophoudelijke stroom historische publicaties? De Tweede Wereldoorlog is inderdaad een van de best gedocumenteerde perioden van onze geschiedenis. Dat geldt echter niet voor ieder aspect van de oorlog. Officiële verslagen doen over het algemeen slechts beknopt verslag van gevechtshandelingen en zijn bovendien geschreven vanuit een bepaald perspectief, ooggetuigenverslagen zijn vaak gekleurd en missen het detail om handelingen te kunnen lokaliseren, terwijl foto's van feitelijke gevechtshandelingen zeer zeldzaam zijn. Bovendien zijn veel Duitse archieven tijdens de oorlog verloren gegaan. De fysieke sporen van de oorlog zijn in veel gevallen de enige nauwkeurige en objectieve bron van informatie over wat zich op een bepaalde plek heeft afgespeeld. Bodemvondsten kunnen dus een aanvulling vormen op historische bronnen en in sommige gevallen die bronnen zelfs corrigeren (Kok, 2009).

Critici zullen opmerken dat archeologisch onderzoek hooguit marginale nieuwe informatie kan opleveren over de Tweede Wereldoorlog. Die indruk kan inderdaad ontstaan op basis van onderzoeksrapporten waarin vondsten en sporen uit de oorlog worden beschreven. Deze rapporten doen echter zelden verslag van gericht onderzoek naar vindplaatsen uit de oorlog, maar doorgaans van sporen die bij toeval worden aangetroffen, als 'bijvangst' bij onderzoek naar oudere vindplaatsen. Uit recente voorbeelden blijkt dat gericht onderzoek zeker nieuwe inzichten kan opleveren. Bij het onderzoek op de Grebbeberg bij Rhenen zijn sporen blootgelegd van een niet-verwachte structuur die is geïnterpreteerd als anti-tankversperring (figuur 43; Schute, 2009). Deze versperring was (nog) niet bekend, ondanks de grote hoeveelheid goed ontsloten bronnen over de Grebbeberg. Dit voorbeeld toont aan dat gericht archeologisch onderzoek informatie kan opleveren over nog onbekende aspecten van de Tweede Wereldoorlog. Hetzelfde onderzoek heeft resten opgeleverd van een Nederlandse loopgraaf, van de strijd in de meidagen van 1940 en van geallieerde artilleriebeschietingen aan het eind van de oorlog. Voor historisch onderzoek naar deze gebeurtenissen zouden archieven in drie verschillende landen moeten worden geraadpleegd. Het bodemarchief bevat sporen van de verschillende partijen op dezelfde locatie.

Elders op de Grebbeberg kon de gebruiksgeschiedenis van een kazemat worden gedocumenteerd: van aanleg en gebruik tot vernietiging (Schute, 2010). De archeologische begeleiding van de berging van een Duitse bommenwerper van het type Junkers 88 bij Utrecht leverde bevestiging op van ooggetuigenverslagen (Van der Kamp & Hendriksen, 2010), terwijl archeologisch onderzoek bij de berging van vliegtuigwrakresten van een Amerikaanse B17-bommenwerper in Apeldoorn juist uitwees dat de toedracht van de crash anders is verlopen dan tot nu toe op basis van ooggetuigen werd gedacht (Flokstra & Kok, 2011). Archeologisch onderzoek kan ook inzicht verschaf-

fen in inzet van specifieke wapens. Zo toonde een afvaldump bij Asten (Noord Brabant) aan dat in de directe omgeving een Brits 5.5-inch kanon in actie was geweest, waarbij uit het type aangetroffen kruittladingen kon worden afgeleid dat doelen op korte afstand moeten zijn beschoten (Tump & Van der Weerden, 2007). Over de functie van een stelling bij Kamp Amersfoort konden op basis van bronnenonderzoek geen uitspraken worden gedaan. Archeologisch onderzoek heeft aanwijzingen opgeleverd voor de aanwezigheid van luchtafweergeschut (figuur 44; Schute, 2011).

Figuur 44. Een grondplaat voor luchtafweergeschut op het terrein van kamp Amersfoort; rechts is de reconstructie van de opgegraven loopgraven zichtbaar.

Ook uit dit Odyssee-onderzoek blijkt dat bodemvondsten, bijvoorbeeld in de collectie van Kamp Amersfoort, een ander beeld kunnen geven dan het traditionele beeld van de kampen. Kortom: het bodemarchief levert andere gegevens op dan historische bronnen; gegevens die het bekende beeld van de oorlogsgeschiedenis kunnen bijstellen of aanvullen.

Relevant is in dit kader ook te constateren dat de betekenis van het bovengrondse oorlogserfgoed veel minder ter discussie staat. Het bovengronds oorlogserfgoed krijgt veel aandacht, met name de gebouwde monumenten. De betekenis hiervan wordt dermate groot geacht dat diverse gebouwcomplexen uit de Tweede Wereldoorlog inmiddels een wettelijk beschermde status kennen. Zo heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in januari 2007 het in de oorlog door de Duitsers aangelegde vliegveld Deelen aangewezen als wettelijk beschermd monument. De bescherming betreft de diverse gebouwencomplexen en enkele sporen in het landschap, zoals resten van rolbanen en opstelplaatsen. Veel sporen in het landschap en in de bodem die ook deel uitmaken van het vliegveld Deelen vallen echter buiten de bescherming, terwijl het onder- en bovengrondse oorlogserfgoed onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Nu de aandacht zich steeds meer verlegt naar een integrale, gebiedsgerichte aanpak van de cultuurhistorie en gemeenten sinds 1 januari 2012 ook verplicht zijn om in hun ruimtelijk plannen rekening te houden met cultuurhistorische waarden, wordt het de hoogste tijd dat ook het ondergrondse oorlogserfgoed hierin een volwaardige plaats krijgt (zie § 6.3).

De wetenschappelijke potentie van de oude onderzoeken die sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog hebben opgeleverd, lijkt op enkele uitzonderingen na beperkt te zijn. Het ontbreken van een goede documentatie en registratie van het vondstmateriaal vormt in veel gevallen een aanzienlijke beperking. Desondanks is het zeer wenselijk dat dit materiaal beschikbaar blijft voor toekomstig archeologisch onderzoek. Als doelstellingen van het Odyssee-programma is geformuleerd dat het gaat om oud onderzoek waarvan nadere uitwerking van belang is voor de aanscherping van de onderzoeksvragen van nieuw onderzoek en/of een bijdrage kan leveren aan het selectie- en besluitvormingsproces rond archeologische interventies bij ruimtelijke ingrepen (§ 1.1). Het bewaard gebleven materiaal kan aan beide doelstellingen een bijdrage leveren.

6.2 Aanscherping van onderzoeksvragen voor nieuw onderzoek

Thematische en regionale studies

Onderzoeken waarvan zowel vondsten als documentatie beschikbaar zijn, bieden de meeste potentie, bijvoorbeeld voor thematische en regionale studies. Die worden nu nog amper uitgevoerd op het gebied van de archeologie van de Tweede Wereldoorlog. Een uitzondering vormt de inventarisatie van kampterreinen (Schute & De Jonge, 2012; De Jonge, in voorbereiding). Gedacht kan ook worden aan vergelijkend onderzoek van op diverse locaties aangetroffen sporen van stellingen en verdedigingswerken om te bepalen wat de overeenkomsten en verschillen zijn wat betreft constructiewijze en gekozen positie. Bij regionale studies gaat het om een inventarisatie van oorlogssporen in een bepaald gebied, zowel in de vorm van bureau- als veldonderzoek. Hierbij kan ook worden gedacht aan het beschrijven van de diachrone ontwikkeling van strategische en/of militaire landschappen. Om te kunnen komen tot een goede en zo compleet mogelijke indruk van (de sporen van) de oorlogsgeschiedenis van een gebied, is het van belang dat gegevens van

eerder in dat gebied uitgevoerd onderzoek beschikbaar blijven voor nadere uitwerking. Met name het grootschalige nederzettingsonderzoek uit de periode voor 2000 heeft ongetwijfeld ook sporen uit de oorlog opgeleverd, die helaas niet goed zijn ontsloten. Zolang de onderzoeken met oorlogssporen niet zijn uitgewerkt en gepubliceerd, zijn dergelijke thematische en regionale studies alleen maar mogelijk als documentatie en vondsten van die onderzoeken beschikbaar zijn.

Materiaalstudies

In veel gevallen gaat het om losse vondsten, waarvan de context onvoldoende is vastgelegd. Desondanks kan aan het materiaal zelf relevant onderzoek worden verricht. Nader materiaalonderzoek kan inzicht verschaffen in productie, herkomst, aanvoer en gebruik van het vele materiaal dat door een leger wordt verbruikt, niet alleen voor oorlogsvoering, maar ook voor de verzorging van de manschappen. Een voorbeeld hiervan is het gebruik van buitgemaakte wapens door de Duitsers, de zogenaamde *Beutewaffen*, zoals de vondst van een Turkse *Mauser*-karabijn, die waarschijnlijk in België was buitgemaakt (Van der Weerden, 2009). Opgemerkt is al de potentie voor het opstellen van typologieën. De potentie van het materiaal voor dergelijk onderzoek is wel sterk afhankelijk van de mate van conservering. De ongeconserveerde toestand van veel vondsten vraagt dan ook om enige urgentie: stempels, opschriften en andere kenmerken zullen mettertijd worden aangetast en onherkenbaar worden. Zodra hierover voldoende gegevens beschikbaar zijn, zou zelfs kunnen worden gekeken hoe het materiaalgebruik zich ontwikkelde in de loop van de oorlog, of hoe het verschilde tussen de strijdende partijen of zelfs tussen verschillende legeronderdelen.

Materiaalstudies kunnen ook inzicht verschaffen in de conservering en degradatie van het aangetroffen vondstmateriaal. Veel oorlogshandelingen hebben zich afgespeeld op de zandgronden, zoals enkele grote bevrijdingsoperaties (§ 3.2.4). De materiële neerslag van veel krijgshandelingen bestaat voor een groot deel uit metaal, terwijl juist op de zandgronden de conserveringsomstandigheden voor metalen zeer slecht zijn. Gezien de relatief korte periode sinds het verstrijken van de Tweede Wereldoorlog, bevatten vindplaatsen uit deze periode vergankelijke materialen die nog niet volledig zijn vergaan. Papier en textiel worden op deze recente vindplaatsen nog regelmatig aangetroffen onder conserveringsomstandigheden die ongunstig zijn voor behoud van organisch materiaal. Het gaat bovendien vaak om materiaalcategorieën, waarvoor de conserveringscondities in de bodem nog nauwelijks bekend zijn, zoals perspex, bakeliet, rubber, aluminium en andere metaallegeringen, al dan niet voorzien van verf of coating. Zoals al eerder is gesignaleerd (Kok & Wijnen, 2011), moet worden geconstateerd dat er nog volstrekt onvoldoende zicht is op degradatieprocessen van vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog. Het materiaal in de depots kan een bijdrage leveren aan gericht onderzoek hiernaar, zowel kwalitatief als kwantitatief. Onderzoek naar de mate waarin op uiteenlopende momenten opgegraven vondstcomplexen zich van elkaar onderscheiden wat betreft de component aan kwetsbaar vondstmateriaal, kan mogelijk meer inzicht geven in de degradatie van de verschillende materiaalcategorieën.

6.3 Bijdrage aan archeologische interventies bij ruimtelijke ingrepen

Door de focus van het Odyssee-project op sporen uit de Tweede Wereldoorlog is het goed om hier nog eens expliciet op te merken dat de sporen van deze recente geschiedenis deel uitmaken van het geheel aan sporen van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis dat door archeologen wordt aangeduid als het bodemarchief. Uiteraard zijn niet alle resten uit de Tweede Wereldoorlog de moeite van het behouden dan wel onderzoeken waard (Kok, 2009). Net als bij oudere archeologische vindplaatsen dienen hierbij weloverwogen keuzen te worden gemaakt. Een selectie kan echter pas worden gemaakt als de resten in kaart zijn gebracht en de waarde ervan is bepaald. Sporen uit de Tweede Wereldoorlog zouden dus vanzelfsprekend deel uit moeten maken van het gangbare proces van inventarisatie-waardering-selectie, zodat een weloverwogen keuze kan worden gemaakt voor behoud, onderzoek of verloren laten gaan. Een dergelijk afweging kan alleen worden gemaakt in interdisciplinair verband, met inbreng van historische kennis over context en belang van de sporen. In de fase van inventarisatie is het dus van belang te bepalen welke sporen uit de oorlog bij eerder onderzoek in een bepaald gebied zijn aangetroffen. Mede op basis van die informatie kan immers een verwachting worden opgesteld met betrekking tot ligging, aard, omvang en conserveringstoestand van mogelijk aanwezige resten uit de oorlog. In het verlengde hiervan ligt het opstellen van verwachtings- en beleidsadvieskaarten voor gemeenten of andere opdrachtgevers. De verwachting voor sporen uit de Tweede Wereldoorlog is immers niet alleen gebaseerd op historische bronnen, zoals luchtfoto's, maar ook op de sporen en vondsten die eerder in een gebied zijn aangetroffen.

Hierbij moet worden bedacht dat bodemvondsten uit de oorlog vaak deel uitmaken van een groter geheel aan relictten, zoals gebouwde objecten, sporen in het landschap, schade aan bomen en niet te vergeten een strooiing aan vondsten die informatie kan geven over het verloop van de strijd, zoals granaatscherven en patroonhulzen. Feitelijk gaat het om een militair landschap – of gemilitariseerd landschap – waarin onder- en bovengrondse resten onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Zo bestaat het ensemble van historische relictten op en rond vliegveld Deelen niet alleen uit de wettelijk beschermde gebouwencomplexen, maar ook uit diverse sporen in de omgeving, zoals terreinen met resten van luchtafweerstellingen en heideterreinen met opmerkelijke greppelpatronen die zijn aangelegd als maatregel tegen geallieerde vliegtuiglandingen. Zowel luchtafweerstellingen als anti-vliegtuiggreppels vormden een essentieel onderdeel van de verdediging van het grootste Duitse vliegveld in Nederland. De resten ervan zijn nog zichtbaar, maar vallen buiten de bescherming. Voor het maken van verantwoorde keuzen op het gebied van behoud en beheer van ondergronds oorlogserfgoed is het van belang te weten waar zich de ondergrondse resten bevinden of waar deze juist zijn verstoord. Inzicht in de ligging en de resultaten van eerder uitgevoerd onderzoek is hiervoor onontbeerlijk.

Bij de waardering van vindplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog in het kader van de archeologische monumentenzorg vormt de beschikbaarheid van referentiemateriaal vooralsnog een grote beperking (Kok & Wijnen, 2011). Aspecten als zeldzaamheid en kenmerkendheid kunnen niet of nauwelijks worden vastgesteld door het ontbreken van referentieprojecten. Enerzijds is er nog

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Figuur 45. De nabestaanden van de eigenaar van deze bij Mook opgegraven aluminium messtins konden worden achterhaald omdat ze met slagletters waren gemerkt (foto: BAAC).

Figuur 46. Verbrand geldkistje met enkele honderden deels gesmolten munten aangetroffen in de kelder van een in september 1944 afgebrand huis aan de Hugo de Grootstraat te Nijmegen (foto: Bureau Archeologie gemeente Nijmegen).

weinig gericht onderzoek gedaan en anderzijds zijn de sporen die wel bij archeologisch onderzoek zijn aangetroffen slecht toegankelijk (§ 3.3). De hier geïnventariseerde onderzoeken vormen een eerste aanzet voor de ontsluiting van onderzoeksgegevens. De database met enquêteresultaten zou hieraan ook een belangrijke bijdrage kunnen leveren. Een goede beschrijving en ontsluiting van oud-onderzoek met oorlogssporen is dan ook onmisbaar om te komen tot een zorgvuldige en betrouwbare waardering van vindplaatsen uit de Tweede Wereldoorlog.

De zichtbare en onzichtbare sporen in het landschap en in de bodem kunnen worden gerekend tot het erfgoed van de oorlog en dienen ook als zodanig te worden behandeld (Kok, 2009). Daarbij gaat het niet alleen om onderzoek en behoud van authentieke sporen, maar ook om het vertellen van het juiste en volledige verhaal achter deze sporen.

6.4 Cultuurhistorische potentie

In tegenstelling tot de wetenschappelijk potentie staat de cultuurhistorische potentie van oorlogsvondsten zelden ter discussie. Zo wordt over oorlogsmateriaal bijvoorbeeld het volgende opgemerkt in 'Onder onze voeten' (Van Ginkel & Verhart, 2009: 306): "Niet, dat dit nu wereldschokkende ontdekkingen zijn, maar in emotioneel opzicht brengen ze vaak veel teweeg. Dat is misschien wel de belangrijkste reden om aandacht te besteden aan jonge oudheden: juist doordat ze dateren uit een verleden waarvan nog een collectieve herinnering verbonden is [...] hebben recente vondsten vaak een hoge herkennings- en belevingswaarde voor de vindsters en het publiek."

De emotionele betekenis van bodemvondsten geldt zeer sterk voor persoonlijke voorwerpen die zijn te koppelen aan soldaten die op Nederlandse bodem hebben gevochten. Een treffend voorbeeld komt van een opgraving in Mook (Limburg) waar enkele afvalkuilen zijn gevonden met materiaal dat moet zijn gedumpt door militairen die hier in december 1944 en in maart 1945 waren gelegerd (Van Willigen, 2009). De vondst van een baret met embleem wees op Canadese eenheden. Bij de baret werden ook aluminium *messtins* aangetroffen, waarop de eigenaar zijn naam had aangebracht (figuur 45). De Canadese soldaat kon via archieven worden getraceerd, maar bleek in 2001 te zijn overleden. De vondsten bleken zeer betekenisvol voor de familie van de soldaat, die nooit veel over zijn oorlogservaringen in Nederland heeft willen vertellen. De voorwerpen zijn dan ook, na overleg met het archeologisch depot, overgedragen aan de familie.

Naarmate het aantal ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog minder wordt, lijkt bovendien de betekenis van stille getuigen toe te nemen. Zoals een verbrand geldkistje met enkele honderden deels gesmolten munten erin dat samen met ander huisraad is opgegraven in de kelder van een in september 1944 afgebrand huis in Nijmegen. Een van de archeologen merkte over deze vondst op: 'Eigenlijk imposanter dan de doorgaans onaangetaste mobilia die je in musea te zien krijgt' (geciteerd in Kok, 2009; figuur 46).

Het lijkt er op dat de cultuurhistorische betekenis van archeologische vondsten door musea en herinneringscentra eerder is onderkend dan de wetenschappelijk betekenis door archeologen. Alle herinneringscentra van de voormalig kampen onderkennen het belang van het bodemarchief

binnen hun missie en beheren een collectie bodemvondsten, die zonder uitzondering op basis van particulier onderzoek zijn verzameld. Deze collecties zijn enerzijds ontstaan vanuit de behoefte de geschiedenis levend te houden door haar te illustreren met origineel materiaal en anderzijds vanuit de behoefte over de kampgeschiedenis meer te weten te komen. Het vroegste bodemonderzoek naar sporen van een kamp vond al plaats in 1992 in kamp Westerbork, tien jaar eerder dan het eerste gerichte, archeologisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en 18 jaar eerder dan het eerste professionele archeologisch onderzoek in een concentratiekamp in Nederland. De grote zeggingskracht van de voorwerpen van de kampterreinen staat in veel gevallen los van de staat van het voorwerp.

In alle archeologische depots bevindt zich vondstmateriaal met cultuurhistorische potentie. Dit betreft vooral de herkenbare, aansprekende voorwerpen die een bijdrage kunnen leveren aan de presentatie van de oorlogsgeschiedenis en die bovendien een rol kunnen spelen bij herinnering, herdenking en educatie. De betekenis van bodemvondsten in voormalig kampen is groot vanwege de relatie met het verhaal van de vervolging van joden en andere bevolkingsgroepen door de Nazi's. Dit verhaal heeft een belangrijke, beladen plaats in de Nederlandse geschiedenis en roept bij grote groepen mensen emoties op. De vondsten kunnen worden gezien als stille getuigen van de Holocaust en kunnen daarmee een sterke emotionele betekenis krijgen. Die betekenis speelt ook een rol bij de afweging van herinneringscentra bij het al dan niet behouden van dergelijk vondstmateriaal. Het is wenselijk dat ook archeologische depots bij de afweging voor het afstoten van oorlogsmateriaal, niet alleen kijken naar de wetenschappelijke potentie, maar juist ook naar deze cultuurhistorische potentie. Zo worden regelmatig authentieke bodemvondsten uit de oorlog verwerkt in monumenten; dit is vooral het geval met vliegtuigwrakdelen bij monumenten voor omgekomen vliegtuigbemanningen (Van der Kamp e.a., 2011). Ook kan sprake zijn van educatieve waarde van het materiaal, bijvoorbeeld bij tentoonstellingen. Als het wetenschappelijk gezien niet (meer) zinvol wordt geacht oorlogsmateriaal te bewaren, kan het wellicht een tweede leven krijgen vanwege de emotionele, symbolische of educatieve betekenis.

Het op archeologisch verantwoorde wijze verzamelen en documenteren van vondsten waarborgt dat het verhaal achter deze voorwerpen op een juiste wijze kan worden gepresenteerd. Hoe exacter de duiding van vondst en vondstomstandigheden, hoe groter de cultuurhistorische (emotionele) betekenis van de vondst. Daarmee krijgt het materiaal een nog grotere potentie voor het vertellen van de oorlogsgeschiedenis

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Conclusies

Omvang van het bestand aan sporen en vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog

De hier beschreven onderzoeken betreffen de periode na 2000, eerder aangeduid als de Malta-periode. Oudere onderzoeken blijken zeer lastig te achterhalen. Juist in deze oudere periode zijn veel grootschalige nederzettingsofgravingen uitgevoerd en moeten bij toeval ook veel oorlogssporen zijn aangetroffen. Inzicht hierin ontbreekt echter volledig. Daardoor is het niet mogelijk een kwantitatief overzicht te geven van oud onderzoek waarbij sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog zijn aangetroffen.

Een kwalitatief beeld is wel te geven. Meest aangetroffen worden sporen van loopgraven, schuttersputjes, stellingen en bijbehorende afvaldumps. Dit is de materiële neerslag van grondgevechten en/of van verdedigingswerken. Wanneer wordt gekeken naar de nationaliteiten, valt op dat de meeste sporen in deze categorie afkomstig zijn van structuren die door de Duitse bezetter zijn aangelegd. Geallieerde en Nederlandse sporen zijn minder vaak aangetroffen. Dat vaker sporen van Duitse verdedigingswerken zijn opgegraven, is logisch te verklaren uit het feit dat de Duitse bezettingsmacht met het keren van de krijgskansen steeds meer in het defensief werd gedwongen en over ging tot de aanleg van verdedigingswerken en linies, dus letterlijk gedwongen werd zich in te graven.

Ook zijn regelmatig sporen aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met de luchtoorlog. Sporen in de bodem betreffen niet alleen vliegtuigwrakken, maar ook resten van vliegvelden en van radar- en luchtafweerstellingen. Ook de bij Deventer onderzochte V1-lanceerinrichtingen kunnen worden gerekend tot dit aspect van de oorlogsvoering. Ook bij opgravingen in door oorlog verwoeste binnensteden is materiaal uit de oorlogsjaren gevonden. Dergelijke vondsten geven een beeld van door oorlog getroffen burgers. Voor het overige blijven burgerslachtoffers vooralsnog grotendeels buiten beeld. Het militaire aspect overheerst bij de aangetroffen resten. Dat is niet zo vreemd, aangezien dat materiaal zich het meest eenvoudig in verband laat brengen met de Tweede Wereldoorlog.

Gedeponiseerd vondstmateriaal uit de Tweede Wereldoorlog beslaat alle reguliere materiaalcategorieën. Daarnaast komen diverse andere materialen voor, zoals kunststoffen, rubbers, chemische stoffen en complexe combinaties van materialen zoals elektrische apparatuur, batterijen of ampullen met vloeistof.

Bedreiging en aantasting van oorlogserfgoed

De voornaamste bedreiging van het ondergrondse oorlogserfgoed bestaat uit het ontbreken van een goed zicht op de ligging en waarde van deze sporen. De mate van aantasting kan door het ontbreken van betrouwbare kwantitatieve gegevens over onderzoeken in de verschillende perioden niet worden bepaald. Wel kunnen op basis van de inventarisatie uitspraken worden gedaan over de voornaamste vormen van aantasting.

In de eerste plaats is dat de schaal waarop het bodemarchief wordt vergraven bij explosieven-opsporing. Veelzeggend is het enorme verschil in metaalvondsten bij onderzoeken in Eindhoven die zijn uitgevoerd na de opsporingswerkzaamheden: hier bedragen de metaalvondsten slechts 30% van het vondstmateriaal, terwijl dat percentage elders rond de 80% ligt. Niet alleen verdwijnen de vondsten zelf, ook verdwijnt er veel informatie in die gevallen waar wel vondsten kunnen worden verzameld, maar de context vrijwel volledig ontbreekt doordat er geen sporen kunnen worden gedocumenteerd.

In de tweede plaats is bij de inventarisatie geconstateerd dat veel opgegraven vondstmateriaal sterk is aangetast door het uitblijven van conserverende maatregelen. Het grootste deel van alle op dit moment gedeponeerde materiaal bestaat uit metaalvondsten, waarbinnen corroderende ijzerhoudende legeringen het grootste deel vormen. De metaalvondsten in de depots en collecties zijn slechts bij uitzondering geconserveerd. De staat van veruit de meeste ijzerhoudende oorlogsvondsten is matig tot zeer slecht. Conservering is om verschillende redenen (nog) niet toegepast, waarvan de belangrijkste de kosten betreft, gecombineerd met het ontbreken van selectiecriteria. Het ontbreken van middelen speelt zeer sterk bij de herinneringscentra, die vrijwel volledig bestaan uit toevalsvondsten. Deze vondsten kunnen niet worden geconserveerd op kosten van de opdrachtgever van een onderzoek, zoals bij regulier archeologisch onderzoek. Op grond van hun organisatiemissie is het voor de herinneringscentra van belang deze collecties in eigen beheer te houden. Tegelijk ontbreken om dit moment de middelen dit goed uit te voeren, waardoor verzamelingen ongeconserveerd onder soms zeer slechte omstandigheden zijn opgeslagen.

Aandacht in de vakgemeenschap

Vanaf 2000 zijn regelmatig resten uit de Tweede Wereldoorlog gedocumenteerd die bij toeval werden aangetroffen bij opgravingen naar oudere vindplaatsen. Feitelijk gaat het om sporen en vondsten die kunnen worden aangeduid als bijvangst. Hierbij moet worden bedacht dat de meeste van de hier besproken onderzoeken gericht waren op oudere vindplaatsen en er vanwege tijd en budget in het veld keuzen moesten worden gemaakt voor het documenteren en afwerken van deze recente sporen.

Het eerste gerichte onderzoek naar resten uit de Tweede Wereldoorlog is voor zover bekend uitgevoerd in 2002 door de gemeentelijk archeologen van Deventer. Het heeft vervolgens zes jaar geduurd voordat weer een gericht onderzoek werd uitgevoerd: in 2008 op de Grebbeberg te Rhenen. Op basis van de beschreven ontwikkeling kan overigens worden geconstateerd dat het moment waarop archeologen sporen uit de Tweede Wereldoorlog zijn gaan zien als meer dan een recente verstoring, vroeger ligt dan het jaar 2000. Het besef van de mogelijk archeologische waarde van oorlogssporen groeide vanaf 1995 met het verstrijken van de in de toenmalige Monumentenwet aangehouden periode van vijftig jaar sinds de oorlog. Al lijkt het erop dat het nog enkele jaren heeft geduurd voordat archeologen hier ook daadwerkelijk gevolg aan hebben gegeven. Opmerkelijk is dat het vroegste bodemonderzoek naar sporen van een kamp al plaats vond in 1992 in kamp Westerbork, tien jaar eerder dan het eerste gerichte, archeologisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en 18 jaar eerder dan het eerste professionele archeologisch onderzoek in een concentratiekamp in Nederland.

Over het algemeen wordt aangenomen dat de aandacht voor archeologisch onderzoek van resten uit de Tweede Wereldoorlog in Nederland relatief laat op gang is gekomen in vergelijking tot de ons omringende landen. Bij nadere beschouwing blijkt echter dat dit beeld kan worden genuanceerd. Vanuit Nederland wordt vaak gekeken naar het onderzoek op slagvelden van de Eerste Wereldoorlog in België en Frankrijk. In beide landen ontstond de professionele archeologische aandacht voor de Eerste Wereldoorlog echter pas rond 2003, dus 85 jaar na afloop van de oorlog. Ook wordt vaak naar Engeland gekeken, waar sporen uit de Tweede Wereldoorlog tussen 1995 en 2002 systematisch zijn geïnventariseerd bij het *Defence of Britain Project*. In Nederland werd in 1998 al een systematische inventarisatie van oorlogssporen uitgevoerd in de provincie Drenthe. De aandacht voor de archeologie van de Tweede Wereldoorlog blijkt in Nederland dus niet zo veel later op gang te zijn gekomen als wel wordt gedacht.

Zowel bij gemeenten als bij bedrijven is de aandacht voor sporen uit de Tweede Wereldoorlog vaak direct afhankelijk van de interesse van de betreffende archeoloog. Of bij oudere onderzoeken sporen uit de oorlog zijn gedocumenteerd, is niet alleen hiervan afhankelijk, maar ook van de intensiteit van de oorlogshandelingen in een bepaald gebied en de kans dat sporen uit de oorlog worden aangetroffen en herkend. Door een combinatie van deze factoren concentreren de geïnventariseerde onderzoeken met oorlogssporen zich vooral op de hogere zandgronden. Opvallend is de geringe aandacht van amateur-archeologen voor deze periode, terwijl resten uit de oorlog zich al decennia kunnen verheugen in belangstelling van metaaldetectorzoekers.

Wetenschappelijke potentie

De wetenschappelijke potentie van het materiaal in de depots is slechts ten dele te duiden, omdat niet alle documentatie beschikbaar was voor dit Odyssee-onderzoek. Op een enkele uitzondering na is bij geen van de bekeken onderzoeken sprake van vraagstellingsgericht onderzoek naar resten uit de Tweede Wereldoorlog. Afhankelijk van de mate van documentatie is het in principe wel mogelijk om achteraf nog onderzoeksvragen te formuleren voor nadere uitwerking van het oorlogsmateriaal. Aanvullend bureauonderzoek kan gerichte en relevante onderzoeksvragen opleveren. Van de beschreven cases tonen die in Deventer duidelijk welke informatie ook als bijvangst aangetroffen materiaal kan opleveren, wanneer er bij de uitwerking gericht aandacht aan wordt besteed. De onderzoeken laten zien hoe door het combineren van de opgravingsresultaten met historische bronnen uitspraken kunnen worden gedaan over bepaalde gebeurtenissen, aanleg en gebruik van stellingen en de inzet van specifieke eenheden.

De wetenschappelijke potentie van de oude onderzoeken die sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog hebben opgeleverd, lijkt op enkele uitzonderingen na beperkt te zijn. Het ontbreken van een goede documentatie en registratie van het vondstmateriaal vormt in veel gevallen een aanzienlijke beperking. Desondanks is het zeer wenselijk dat dit materiaal beschikbaar blijft voor toekomstig archeologisch onderzoek. Onderzoeken waarvan zowel vondsten als documentatie beschikbaar zijn, bieden de meeste potentie. Bijvoorbeeld voor thematische en regionale studies. In veel gevallen gaat het echter om losse vondsten, waarvan de context onvoldoende is vastgelegd. Desondanks kan aan het materiaal zelf relevant onderzoek worden verricht. Nader onderzoek aan het materiaal kan inzicht geven in productie, herkomst, aanvoer en gebruik van het vele

materiaal dat door een leger wordt verbruikt, niet alleen voor oorlogsvoering, maar ook voor de verzorging van de manschappen. Materiaalstudies kunnen ook inzicht geven in de conservering en degradatie van het aangetroffen vondstmateriaal.

Cultuurhistorische potentie

In tegenstelling tot de wetenschappelijke potentie staat de cultuurhistorische potentie van oorlogsvondsten zelden ter discussie. De emotionele betekenis van bodemvondsten geldt zeer sterk voor persoonlijke voorwerpen die zijn te koppelen aan soldaten die op Nederlandse bodem hebben gevochten. Naarmate het aantal ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog minder wordt, lijkt bovendien de betekenis van stille getuigen toe te nemen.

In alle archeologische depots bevindt zich vondstmateriaal met cultuurhistorische potentie. Dit betreft vooral de herkenbare, aansprekende voorwerpen die een bijdrage kunnen leveren aan de presentatie van de oorlogsgeschiedenis en die bovendien een rol kunnen spelen bij herinnering, herdenking en educatie. Vooral de herinneringscentra zijn zich bewust van de sterke emotionele betekenis die bodemvondsten kunnen hebben als stille getuigen van de Holocaust. Die betekenis speelt ook een rol bij de afweging van herinneringscentra bij het al dan niet behouden van dergelijk vondstmateriaal. Het is wenselijk dat ook archeologische depots bij de afweging voor het afstoten van oorlogsmateriaal niet alleen kijken naar de wetenschappelijke potentie, maar juist ook naar deze cultuurhistorische potentie.

Archeologische beleidsontwikkeling op het terrein van het oorlogserfgoed

Het Odyssee-project 'Begraven oorlogsverleden' heeft niet alleen inzicht gegeven in de wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie van oude onderzoeken met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog, maar juist ook in de knelpunten die een beperking vormen bij onderzoek naar en deponering van resten uit deze periode. Het oplossen van deze knelpunten is een essentiële voorwaarde voor het op verantwoorde en volwaardige wijze kunnen uitvoeren van archeologisch onderzoek naar ondergronds oorlogserfgoed. In sommige gevallen zal een oplossing vanuit de archeologische beroepsgroep moeten komen, in andere gevallen behoort het zoeken naar een oplossing juist tot de verantwoordelijkheid van de (Rijks)overheid.

Nu de aandacht zich steeds meer verlegt naar een integrale, gebiedsgerichte aanpak van de cultuurhistorie en gemeenten sinds 1 januari 2012 ook verplicht zijn om in hun ruimtelijke plannen rekening te houden met cultuurhistorische waarden, wordt het hoog tijd dat ook het ondergrondse oorlogserfgoed hierin een volwaardige plaats krijgt. Een integrale visie op de omgang met oorlogserfgoed wordt node gemist. Een eerste inhaal-/verdiepingsslag is te maken door in het beleid nadrukkelijk de relatie te leggen tussen onder- en bovengronds oorlogserfgoed. Er is al veel inzicht in de ligging en waardering van gebouwde monumenten uit de oorlogsjaren. Te denken valt aan inventarisaties en beschrijvingen van verdedigingslijnies, bunkercomplexen, kazernes en gebouwencomplexen op vliegvelden. Dit gebouwde erfgoed uit de oorlog heeft vrijwel zonder uitzondering ook een ondergrondse, archeologische component. Een eerste inzicht in de verwachte ligging van ondergronds oorlogserfgoed valt dus eenvoudig te krijgen door het integreren van verschillende gegevensbestanden. Hier ligt primair een taak voor gemeenten in het kader van hun rol in de ruimtelijke ordening.

De ontsluiting van onderzoeken met sporen en vondsten uit de oorlog is een groot knelpunt dat wordt veroorzaakt door de beperkingen van de huidige versie van ARCHIS. Aangezien ARCHIS als bron wordt gebruikt voor bureauonderzoeken en archeologische verwachtingskaarten, is de beperkte ontsluiting van onderzoeken met oorlogserfgoed een knelpunt dat grote beleidsmatige consequenties heeft. De oplossing hiervan is primair de verantwoordelijkheid van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een eerste stap is te komen tot een aangepast register met begrippen (een thesaurus) voor sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog. Het is wenselijk dat de in het werkveld breed aanwezige kennis en ervaring op dit gebied hierbij optimaal wordt benut.

Het uitvoeren van vraagstellingsgericht onderzoek kan worden gestimuleerd door het opnemen van de Tweede Wereldoorlog in gemeentelijke, provinciale of nationale onderzoeksagenda's. Hierin kan voor verschillende thema's de stand van onderzoek worden beschreven en kunnen kennislacunes worden benoemd. Dergelijke onderzoeksagenda's kunnen ook een rol spelen bij selectiebeleid, niet alleen van vindplaatsen, maar mogelijk ook van opgegraven materiaal. Bovendien wordt de aandacht voor sporen en vondsten uit de oorlog zo minder afhankelijk van de belangstelling van de verantwoordelijk archeoloog. Zolang de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie hiervoor geen kader biedt, ligt het initiatief op dit vlak bij lokale en regionale overheden die het belang van de (regionale) oorlogsgeschiedenis reeds erkennen.

Zowel bij het archeologisch veldonderzoek als bij de deponering ontstaan knelpunten omdat de Monumentenwet en de Wet wapens en munitie niet op elkaar zijn afgestemd. Dit leidt tot problemen in het werkveld, onder andere omdat de wapenwet geen onderscheid maakt tussen daadwerkelijk gevaarlijke en ongevaarlijke vondsten. Als gevolg daarvan kunnen ongevaarlijke vondsten met archeologisch waarde niet onderzocht of gedeponerd worden zonder ontheffing, die tot op heden door de minister niet wordt verleend aan archeologische depots. Dit vraagt dringend om nadere afstemming. Afstemming op het gebied van wetgeving behoort tot de taak van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Daarnaast is het wenselijk te komen tot een praktische afstemming tussen het werkveld van de explosievenopsporing en dat van de archeologie. Het opstellen van een praktische handreiking op dit gebied lijkt een logische taak voor de SIKB. Tot die tijd spelen de gemeenten hierin een cruciale rol, aangezien ze zowel verantwoordelijk zijn voor de borging van archeologie in ruimtelijke plannen als voor de opsporing van explosieven (in het kader van Openbare Orde en Veiligheid).

7.2 Aanbevelingen

Het resultaat van het project 'Begraven Oorlogsverleden' is niet de uitwerking van één vindplaats of opgraving, maar is een inventarisatie en analyse van een specifieke *categorie* van archeologisch onderzoek: opgravingen die sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog hebben opgeleverd. De constatering dat zich in de depots en collecties opgravingsmateriaal bevindt met een wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie is slechts een eerste stap. De logische volgende stap is de uitwerking van nader te selecteren oude onderzoeken. De vraag is waar te beginnen. Dit kan het best gefaseerd worden aangepakt.

Aanvullende inventarisatie

Een eerste stap hierin zou moeten zijn om te komen tot een vollediger inzicht in oude onderzoeken met vondsten en sporen uit de oorlog. Een inhaalslag valt te maken door te zorgen dat de hier geïnterpreteerde onderzoeken op juiste en volledige wijze in ARCHIS worden beschreven, zodat de opgravingresultaten in ieder geval zijn ontsloten. Zo'n inhaalslag zou gebiedswegwijs aangepakt kunnen worden en lijkt een mooie taak voor een bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onder te brengen stagiair. Ook lokale of regionale overheden zouden voor hun eigen gebied hiertoe het initiatief kunnen nemen.

Problematisch blijven de onderzoeken uit de periode voor 2000, waarvoor de primaire documentatie (veldtekeningen, dagrapporten) moeten worden geraadpleegd. Steekproefsgewijs zou bekeken kunnen worden op welke wijze sporen en vondsten in deze periode zijn behandeld. De steekproef kan eenvoudig worden bepaald door enkele regio's te kiezen waar grootschalig nederzettingsonderzoek is uitgevoerd en vervolgens de opgegraven arealen te vergelijken met de ligging van bekende verdedigingslijnes, stellingen en locaties van grondgevechten. Een dergelijke GIS-analyse zou goed kunnen worden uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die immers beschikt over een groot aantal relevante gegevensbestanden. De GIS-analyse kan worden aangevuld met *expert judgement*. In die zones waar grootschalig nederzettingsonderzoek overlapt met verdedigingslijnes, etc., zou vervolgens als eerste ingang op de documentatie gekeken kunnen worden in jaarverslagen of bijdragen in provinciale kronieken. Ook interviews met de verantwoordelijk archeologen kunnen uitwijzen voor welke opgravingen het zinvol is de primaire documentatie na te kijken op oorlogssporen. Uitvoering van een dergelijke pilot lijkt zeer geschikt als stage- of afstudeeropdracht voor het groeiend aantal archeologiestudenten dat geïnteresseerd is in de archeologie van de Tweede Wereldoorlog.

Voor het verkrijgen van een goed overzicht van het potentieel van bodemvondsten uit de oorlog is het zeer wenselijk de inventarisatie verder uit te breiden naar particuliere collecties. De aandacht van archeologen voor de Tweede Wereldoorlog is immers redelijk recent, terwijl er al decennia door particulieren wordt gezocht naar resten uit de oorlog. Deze particuliere collecties met bodemvondsten vielen buiten het kader van dit Odyssee-project. Een inventarisatie van deze collecties geeft niet alleen inzicht in de mogelijke wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie van het materiaal, maar geeft ook een beeld van de omvang van de activiteiten van metaaldetectorzoekers en van de mate van aantasting van terreinen met sporen uit de oorlog. Een logische eerste stap hierin zijn de collecties van de diverse oorlogs- en verzetsmusea. Deze musea zijn daarbij ook aanspreekbaar op hun verantwoordelijkheid voor het (blijven) vertellen van de oorlogsgeschiedenis. Een zorgvuldige omgang met bodemvondsten uit de oorlog zou daaraan gekoppeld moeten worden.

Voor de ontsluiting van de collecties van oorlogs- en verzetsmusea en van de herinneringscentra is het zeer wenselijk dat de bodemvondsten volgens dezelfde systematiek worden beschreven als archeologische vondsten uit opgravingen en ook als losse vondsten worden opgenomen in ARCHIS. Hier valt een flinke inhaalslag te maken. Aangezien dit niet de primaire taak of verantwoordelijkheid is van de musea en herinneringscentra, zullen hiervoor op projectbasis middelen gegenereerd moeten worden.

Uitwerking

Zodra er een completer overzicht is van het bestand aan niet uitgewerkt onderzoek met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog en van particuliere collecties met oorlogsvondsten, kunnen gemotiveerde keuzen worden gemaakt voor nader uit te werken onderzoek of te beschrijven collecties. Over de wijze waarop die selectie kan worden gemaakt, kunnen enkele aanbevelingen worden gedaan.

Het is wenselijk dat in overleg met deskundigen een selectie wordt gemaakt van gebieden of thema's waarvoor de uitwerking van oud onderzoek het meest relevant is en naar verwachting nieuwe inzichten kan opleveren. Bij deze deskundigen kan enerzijds worden gedacht aan historici die onderzoek doen naar de Tweede Wereldoorlog en anderzijds aan oorlogs- en verzetsmusea die tot taak hebben de oorlogsgeschiedenis te presenteren van een bepaald gebied of rond een specifiek thema.

Bij een selectie van uit te werken onderzoeken dient vervolgens de focus te liggen op opgravingen die zijn uitgevoerd in zones waar veel oorlogssporen zijn te verwachten. Door middel van gerichte, inventariserende bureauonderzoeken kan worden bepaald in welke gebieden welke sporen kunnen worden verwacht. Ook de eerder genoemde GIS-analyse kan hierbij een rol spelen.

Op deze wijze wordt inzicht verkregen in onderzoeksvragen over de oorlog waaraan archeologisch onderzoek een bijdrage kan leveren en in de ligging van gebieden waar sporen worden verwacht die voor de beantwoording van die vragen relevant kunnen zijn. Dit levert een overzicht op van thema's en gebieden, waarbinnen oude onderzoeken geselecteerd kunnen worden voor uitwerking. Nu het Odyssee-programma is afgesloten, is het echter de grote vraag op welke basis een dergelijke uitwerking kan worden uitgevoerd.

In het huidige archeologisch bestel is het uitgesloten dat de uitwerking van oud onderzoek verplicht kan worden gesteld bij regulier archeologisch onderzoek in het kader van de archeologische monumentenzorg. Het is immers onwenselijk om de initiatiefnemer van een ruimtelijk plan verantwoordelijk te maken voor de uitwerking van oud onderzoek in of nabij zijn plangebied.

Universiteiten lijken de meest logische partij om hierin het voortouw te nemen door het doen van onderzoeksaanvragen die mede zijn gericht op de uitwerking van oud onderzoek. Wellicht zijn er ook mogelijkheden vanuit fondsen voor regionale geschiedschrijving. De vraag blijft echter in welk kader en door welke partij een dergelijk project kan worden geïnitieerd. Hier ligt mogelijk een ondersteunende rol voor lokale en regionale overheden die het belang van de (regionale) oorlogsgeschiedenis reeds erkennen.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Literatuur

- Amersfoort, H. & P. Kamphuis (red.)**, 2005. *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*. Sdu, Den Haag.
- Ball, E.A.G. & P.W. van den Broeke**, 2007. Opgravingen op 't Klumke te Nijmegen-Oosterhout. Boeren uit het midden-neolithicum, de ijzertijd en de Merovingische periode op een zandrug in de oostelijke Betuwe. *Archeologische Berichten Nijmegen – Rapport 6*. Gemeente Nijmegen, Bureau Archeologie, Nijmegen.
- Bartels, M.H. & B. Vermeulen**, 2002. Archeologische kroniek Gemeente Deventer. *Deventer Jaarboek 16*: 78-79. Deventer.
- Beex, B.** 2009. Oefenbommen op een zee van heide. *Vitruvius 9*: 18-21.
- Bink, M.**, 2007. Reusel, Beukenlaan. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. *BAAC-rapport A07.0126*. BAAC, Deventer.
- Bosman, J.**, 2004. Archeologie in Meerhoven (gemeente Eindhoven) 2000-2003. Een overzicht van vier jaar opgravingen. *Nieuwsbrief Archeologie Kempen en Peelland 29*: 1-5.
- Broeke, P. van den**, 2002. Vindplaatsen in vogelvlucht. Beknopt overzicht van het archeologisch onderzoek in de Waalsprong 1996-2001. *Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 1*. Gemeente Nijmegen, Bureau Archeologie, Nijmegen.
- Brok, C.**, 2000. Een vreemde eend in de bijt. In: H. van Enckevort & J. Thijssen (red.); *Graven op Mariënborg. Archeologisch onderzoek in het centrum van Nijmegen* (pag. 41-43). Gemeente Nijmegen, Nijmegen.
- Brugge, J.P. ter**, 2008. Wonen op het veen. Bewoning uit de IJzertijd en Romeinse Tijd in de Aalkeet Buitenpolder te Vlaarding. *Westerheem 57*: 129-138.
- Dalfsen, J.W. van & E. **Hoven**, 2011. Archeologische begeleiding Galdersche Heide, Galder Gemeente Breda. *B&G-rapport 1083*. Becker & Van de Graaf, Noordwijk.
- Delporte, F.M.J & F.A. van Meurs**, 2010. IVOP Woningbouwplan Gen. Eijckje Ulestraten. *SOB Research-rapport 1636-0907*. SOB Research.
- Duurland, M. & I.M. van Wijk**, 2004. Aanvullend Archeologisch Onderzoek te Melick-Apollolaan/ Sportpark, gemeente Roerdalen. *Archol Rapport 28*. Archol, Leiden.
- Enckevort, H. van**, 2008. Begraven sieraden en verbrand geld op de Nijmeegse Hunerberg. *Ulpia Noviomagus 13* (Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen). Gemeente Nijmegen, Bureau Archeologie en Monumenten, Nijmegen.
- Enckevort, H. van & J. Thijssen**, 1996. *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*. Uniepers Abcoude/sectie archeologie gemeente Nijmegen, Abcoude/ Nijmegen.
- Enckevort, H. van & M. Magnee**, 2007. Het Romeinse grafveld op het Schebbelaarseveld. Een opgraving in Hernen, gemeente Wijchen. *Archeologische Berichten Wijchen - Rapport 2*. Nijmegen.
- Fermin, H.A.C.**, 2005. Spiekers bij laag water zeuk'n. Archeologisch onderzoek naar bewoningsgeschiedenis rond het huis De Revelhorst. *Zutphense Archeologische Publicaties 16*. Zutphen.
- Fermin, H.A.C. & M. Groothedde**, 2008. IJzertijd tussen Bajes en Wambuis. Archeologisch onderzoek op het Jeugdgevangenisterrein in Zutphen. *Zutphense Archeologische Publicaties 46*. Zutphen.

- Flokstra, L.M. & R.S. Kok**, 2011. De crash van de Little Guy: archeologische begeleiding van de berging van vliegtuigwrakresten van een B-17 bij het Kristalbad te Apeldoorn. *RAAP-rapport* 2465. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Gerrets, D.A. & G.I. Williams**, Water en vuur. Archeologisch proefsleuvenonderzoek en opgraving te Lomm Hoogwatergeul Fase III. *ADC-rapport* 2703. Archeologisch Dienstencentrum, Amersfoort.
- Ginkel, E. van & L. Verhart**, 2009. *Onder onze voeten: de archeologie van Nederland*. Bert Bakker, Amsterdam.
- Haveman, E. & B. Vermeulen**, 2007. Achter die Steenen Brugge. Archeologisch proefsleuvenonderzoek in plangebied Steenbrugge (fase I). *Rapportages Archeologie Deventer* 22. Deventer.
- Heidinga, H.A. & G.A.M. Offenbergh**, 1992. *Op zoek naar de vijfde eeuw: de Franken tussen Rijn en Maas*. De Bataafsche Leeuw, Amsterdam.
- Hermesen, I. & N. Eeltink**, 2004. Colmschate-Knoopkegel: IJzertijdbewoning in het westelijk deel van de nederzetting. *Rapportages Archeologie Deventer* 15. Deventer.
- Hermesen, I. & E. Haveman**, 2009. Op het spoor van de Holterweg. Archeologisch en historisch onderzoek van, onder en langs de Holterweg in Colmschate (gemeente Deventer). *Rapportages Archeologie Deventer* 25. Deventer.
- Hiddink, H.A.**, 2005. Opgravingen op het Rosveld bij Nederweert 1. Landschap en bewoning in de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen. *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* 22. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Hollosy, T. d'**, 2006. Bloemendalsebuitenpoort, langs rustig water. Archeologisch onderzoek naar de verloren gewaande Portugees-Joodse begraafplaats aan de Bloemendalsestraat. *Amersfoort onder ons* 2. Archeologisch Centrum, Amersfoort.
- Hoven, E.**, 2004. Sporen van de Westwall bij Roermond: achtergronden en archeologie. *Archeologie in Limburg* 97: 17-23.
- Hoven, E.**, 2009. *De Roost 18, Keldonk, gemeente Veghel. Inventariserend Veldonderzoek (IVO), karterende en waarderende fase d.m.v. proefsleuven*. Becker & Van de Graaf, Noordwijk.
- Hoven, E.**, 2010a. Archeologische opgraving. Berkenakker/Galderseweg, Galder, Gemeente Alphen-Chaam. *B&G-rapport* 1146. Becker & Van de Graaf, Noordwijk.
- Hoven, E.**, 2010b. Archeologische opgraving. Heerle sportcomplex, Gemeente Roosendaal (CIS-code 35267). Becker & Van de Graaf, Noordwijk.
- Jonge, J. de**, in voorbereiding. *De archeologische potentie van 'vergeten' Tweede Wereldoorlogkampen in Nederland* (werktitel).
- Kamp, J.S. van der, M. Hendriksen**, 2010. Een Duits vliegtuiggraf uit de eerste uren van de Tweede Wereldoorlog: archeologische begeleiding van de berging van een Junkers 88 in Leidsche Rijn (Utrecht). *Basisrapportage archeologie* 28. Utrecht.
- Kamp, J. van der, R. Kok, S. Mortier, M. Parlevliet & E. Wieringa**, 2011. Stille getuigen van de luchtoorlog. Vliegtuigarcheologie in Nederland. *Archeobrief* 15(3): 22-30.
- Kattenberg, A.E. & I.A. Schute**, 2002. Appèlbergen, gemeente Haren. Een geofysisch onderzoek. *RAAP Briefverslag* 2001-3511. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Klep, C. & B. Schoenmaker**, 1995. *De bevrijding van Nederland 1944-1945; oorlog op de flank*. Sdu, Den Haag.
- Kok, R.S.**, 2006. Archeologie van de Slag om Arnhem. De betekenis van bodemvondsten als historische bron. *Ministory* 89 (Bijlage bij Nieuwsbrief 102 van de Vrienden van het Airborne Museum).

- Kok, R.S.**, 2008. Verantwoorde metaaldetectie op slagvelden uit de Tweede Wereldoorlog in Nederland; een illusie? *Detector Magazine* 97: 7-11.
- Kok, R.S.**, 2009. Oorlogsverleden op de schop. De noodzaak van archeologie van de Tweede Wereldoorlog. *Archeobrief* 13(2): 13-21.
- Kok, R.S.**, 2010. Archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Overijssel. Een verkenning van thema's voor gericht onderzoek. *Overijsselse Historische Bijdragen* 125: 9-46. Verloren, Hilversum.
- Kok, R.S.**, 2011. Sporen van een Flak-stelling en de tankgracht. Archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Vlaardingen. *Terra Nigra* 179: 23-29.
- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen**, 2011. Waardering van oorlogserfgoed: een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en Laarsenberg te Rhenen (provincie Utrecht). *RAAP-rapport* 2240. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Kolen, J. & R.S. Kok**, 2010. *Begraven Oorlogsverleden. De wetenschappelijke potentie en cultuurhistorische waarde van archeologische sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog* (Odyssee-aanvraag).
- Leeuwe, R. de**, 2008. Prehistorie tussen de loopgraven. Nederzettingssporen en vondstcomplexen in Bennekom-Streekziekenhuis uit de midden-bronstijd tot de midden-ijzertijd, ca. 1500 tot 500 v. Chr. *Archol-rapport* 81. Archol, Leiden.
- Meffert, M. & G. Scheijvens**, 2004. *Jaarverslag Archeologische Bodemvondsten van de Provincie Noord-Brabant, 2003-2004*. Noord-Brabant.
- Mik, K. de**, 2003. Vijf dagen vergeefs zoeken in het veen. Lichamen van 15 gefusilleerde Nederlanders nog altijd onvindbaar. *NRC Handelsblad* (30 september 2003).
- Peerbolte, H.** 2005. Noord-Nederland heeft de grootste crashdichtheid ter wereld. *Noorderbreedte* 29(5a): 16-19.
- Prangma, N.M.**, 2008, Lomm Hoogwatergeul fase 1 (gemeente Arcen en Velden). Een archeologische opgraving. *ADC-rapport* 1344. Archeologisch Dienstencentrum, Amersfoort.
- Purmer, M.** 2009. Bunkers in het duin. De Atlantikwall in het Nationaal park Zuid Kennemerland. *Vitruvius* 6: 20-25.
- Schriek, J. van der & M. van der Schriek**, 2011. "Begraven oorlogsverleden." *De wetenschappelijke potentie en cultuurhistorische waarde van archeologische sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog. Literatuuronderzoek* [typoscript].
- Schute, I.**, 2009. Plangebied fietspad N225, gemeente Rhenen; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (kartering en waardering). *RAAP-rapport* 1864. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2010. De gietstalen koepelkazematten G16 en G18 op de Grebbeberg, gemeente Rhenen: een archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport* 2127. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2011. Loopgraven en stellingen in concentratiekamp Amersfoort, gemeente Leusden; archeologisch onderzoek in het kader van de inrichting. *RAAP-rapport* 2220. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I. & J. de Jonge**, 2012. Vogelvrij erfgoed? De archeologische waarde van kampterreinen uit de Tweede Wereldoorlog. *Archeobrief* 16(2): 16-28.
- Soonius, C.M. & G.H. de Boer**, 2010. Plangebied Bloemendalerpolder, gemeenten Weesp en Muiden: een cultuurhistorisch bureauonderzoek in het kader van de MER. *RAAP-rapport* 2014. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

- Stein, G.**, 2009. *Oriëntatie in het landschap rond Kamp Amersfoort*. SNMKA, Leusden.
- Theune, C.**, 2010. Historical archaeology in national socialist concentration camps in Central Europe. *Historische Archäologie* 2(2010) (www.histarch.nl).
- Timmerman, H.**, in voorbereiding. De inzet van Duitse *Flak*-eenheden bij *Fliegerhorst Eindhoven* en de Philips-fabrieken, juni - september 1944. In: N. Arts (red.); *Nieuwe mensen op oud land*. Matrijs, Utrecht.
- Tolboom, M.A. & J.F. van der Weerden**, 2007. Veldhoven, Habraken, fase 1. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. *BAAC-rapport* 06.371. BAAC, Deventer.
- Toebosch, Th.**, 2006. In een Duitse tankgracht. *Elsevier* 3 mei 2006.
- Tump, M. & J.F. van der Weerden**, 2007. Asten. Plangebied Asten-Loverbosch fase 1 (gemeente Asten). Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. *BAAC-rapport* A-08.0168. BAAC, Deventer.
- Veenstra, S.L.**, 1992. *In de schaduw van de glorie. Overzicht van vliegtuigbergingen in Nederland 1960-1977* (eigen uitgave).
- Vermeulen, B.**, 2010. Sporen van de Tweede Wereldoorlog in Deventer. *Overijsselse Historische Bijdragen* 125: 47-75. Verloren, Hilversum.
- Veenstra, M.E.**, 2009 Mook-Middelaar, centrumplan Mook. *BAAC-rapport* A-08.0269. BAAC, Deventer.
- Waldus, W.B.**, 2009. Twee scheepswrakken in de Maas bij Grave (Noord-Brabant) en Lottum (Limburg). De opgraving van een rivierschip uit de tweede helft van de 17^e eeuw en de lichte van een Engels brugpontoon uit de Tweede Wereldoorlog in het kader van de Maaswerken. *ADC-rapport* 1754. Archeologisch Dienstencentrum, Amersfoort.
- Weerden, J.F. van der**, 2005. Mariaheide Pater Visserslaan. Cultuurhistorisch Onderzoek. *BAAC-Rapport* 05.273. BAAC, Deventer.
- Weerden, J.F. van der**, 2008. Veldhoven, Habraken. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven. *BAAC-rapport* 06.371-2. BAAC, Deventer.
- Weerden, J.F. van der**, 2009. Turkse Mauser. In: H.M.M. Geerts & J.M.J. Willems (red.); *BAAC, 10 jaar door het stof* (pag. 100-103). BAAC, Deventer.
- Wijnen, J.A.T. & I.A. Schute**, 2010. Archeologisch onderzoek in een 'schuldig landschap': concentratiekamp Amersfoort: gemeenten Amersfoort en Leusden, archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek. *RAAP-rapport* 2197. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Wijnen, J.A.T.**, 2011. Kruijpend door de Burgerschool: een bouwbiografisch onderzoek. *RAAP-rapport* 1234. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Willigen, M. van**, 2009. Mess-tins uit Molenhoek. In: H.M.M. Geerts & J.M.J. Willems (red.); *BAAC, 10 jaar door het stof* (pag. 126-127). BAAC, Deventer.

Gebruikte afkortingen

ABR	Archeologisch Basis Register
AMK	Archeologische Monumenten Kaart
AMZ	Archeologische Monumenten Zorg
ARCHIS	ARChEologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
CLUE	Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment
EOD	Explosieven Opruimings Dienst
GIS	Geografisch Informatie Systeem
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
NWO	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
OCE	Opsporen Conventionele Explosieven
PvA	Plan van Aanpak
SIKB	Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer
SNMKA	Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort
SS	SchutzStaffel (zie ook verklarende woordenlijst)
VU	Vrije Universiteit

Verklarende woordenlijst

antropogeen

Ten gevolge van menselijk handelen (door mensen gemaakt/veroorzaakt).

artefact

Alle door de mens gemaakte of gebruikte voorwerpen.

diachroon

Door de tijd heen, maar op dezelfde plaats (vergelijk: synchroon, gelijktijdig, maar op verschillende plaatsen).

ex situ

Niet in of op zijn/haar oorspronkelijke positie.

in situ

Achtergebleven op exact de plaats waar de laatste gebruiker het heeft gedeponeed, weggegooid of verloren.

kazemat

Verdedigingswerk voorzien van schietgaten en gedekt tegen vijandelijk vuur.

landweer

Een verdedigingswerk bestaande uit een aarden wal en/of gracht, normaal gesproken daterend uit de Middeleeuwen.

SS

Een paramilitaire organisatie binnen de Duitse nazi-partij, de NSDAP. Haar taak was het beschermen van de Führer, Adolf Hitler. Daarnaast kreeg de SS verschillende andere taken, die soms als vrijwel onafhankelijke organisaties bestonden, zoals het SS-Totenkopfverbände dat de bewaking van concentratiekampen tot taak had en de Waffen-SS die zich manifesteerde als een paramilitair eliteleger naast de Duitse Wehrmacht.

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

- Figuur 1.** Berging van delen van een Duitse dwergduikboot door een duik- en demontageteam van de Koninklijke Marine langs de Waal bij Gendt in september 2009 (bron: De Gelderlander).
- Figuur 2.** Het inmeten van resten van de V1-baan te Lettele door archeologen van de gemeente Deventer (foto Archeologie Deventer, Gemeente Deventer).
- Figuur 3.** De ruimtelijke spreiding van de onderzoeken waarvan de locatie op de kaart kan worden gezet.
- Figuur 4.** De sporen van een boerderij uit de vroege ijzertijd bij een opgraving te Epse (gemeente Deventer) worden doorsneden door een loopgraaf uit de Tweede Wereldoorlog (foto Archeologie Deventer, Gemeente Deventer).
- Figuur 5.** Enkele gebouwen van het Duitse radarstation Seeadler bij Weesp (foto: Ruurd Kok, mei 2010).
- Figuur 6.** De collectie oorlogsmateriaal in het depot van Deventer is goed geordend en gedocumenteerd.
- Figuur 7.** In Deventer bestaat de collectie overwegend uit gesorteerde en geregistreerde vondsten.
- Figuur 8.** Een krat met ongeconserveerd materiaal.
- Figuur 9.** Een raketstaart die als ongevaarlijk is vrijgegeven door de EOD en geconserveerd in het depot is opgenomen.
- Figuur 10.** Een aardige vondst in het depot van Deventer: een tube Körperschutz; een aluminium tube met kunststof dop en onbekende inhoud.
- Figuur 11.** Een deel van verzameling oorlogsvondsten in het depot Arnhem.
- Figuur 12.** Enkele Duitse helmen, ongeconserveerd opgeslagen in het depot.
- Figuur 13.** Enkele Britse helmen van verschillende typen en productie jaren; de kenmerken zijn nu nog te vergelijken, maar de staat van de helmen is matig.
- Figuur 14.** Enige objecten in de expositie van het depot van Arnhem.
- Figuur 15.** Een palet met munitiekisten in het depot van Nijmegen.
- Figuur 16.** De collectie in Nijmegen bevat enkele zeer grote en zware objecten, waaronder dit deel van een rupsvoertuig van zeker 30 kilo.
- Figuur 17.** Een opmerkelijke vondst: een bordje met de tekst 'Voor Joden verboden'; eens zeer algemeen, nu zeer zeldzaam.
- Figuur 18.** Een compleet geallieerd setje eerste hulpmiddelen bij gasaanvallen.
- Figuur 19.** De Nijmeegse archeologen achten ook overblijfselen van het bombardement op de stad van belang, zoals deze geëmailleerde schaal.
- Figuur 20.** Enkele bodemvondsten uit de Tweede Wereldoorlog op de expositie 'Stille Getuigen' in het Nijmeegse gemeentehuis (foto: Paul van der Heijden, Nijmegen).
- Figuur 21.** Een voorbeeld van een veldtekening met een spoor en aanduiding 'WOII'.
- Figuur 22.** Het gevolg van de explosievenopsporing is goed zichtbaar op deze veldtekening: midden in het spoor van een loopgraaf is een groot rechthoekig vlak uitgegraven door de 'Bommendienst'.

- Figuur 23.** De bescheiden collectie oorlogsvondsten in het depot van Eindhoven.
- Figuur 24.** In tegenstelling tot de andere depots bevindt zich in Eindhoven meer glas en keramiek in de collectie dan metalen.
- Figuur 25.** Resten van een munitiekist en van een jerrycan in afwachting van selectie en eventuele conservering.
- Figuur 26.** Duits materiaal uit de Tweede Wereldoorlog op de afdeling Archeologie van Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
- Figuur 27.** De collectie bodemvondsten in Kamp Amersfoort wordt in diverse doosjes op vrijwillige basis thuis beheerd door een van de medewerkers.
- Figuur 28.** Schets op een doos van locatie waar de voorwerpen zijn gevonden.
- Figuur 29.** Een deel van de vondsten wordt door ruimtegebrek buiten opgeslagen onder een paraplu en een zeiltje.
- Figuur 30.** De vondsten zijn van diverse materialen, grotendeels ongeconserveerd en los in dozen verzameld.
- Figuur 31.** Een deel van de collectie is zorgvuldig geordend en beschreven.
- Figuur 32.** Bodemvondsten in de vaste expositie van het herinneringscentrum Kamp Amersfoort.
- Figuur 33.** De meeste vondsten in de collectie van Kamp Vught staan ongeconserveerd in het archief in stellingkasten.
- Figuur 34.** Bodemvondsten in de expositie van Kamp Vught.
- Figuur 35.** Enkele Duitse tafelbordjes, afkomstig uit een van de huidige kazernegebouwen van Defensie, waarin vroeger de Mess van de Duitse kampbewaking zat.
- Figuur 36.** Onder de vondsten in Kamp Vught bevinden zich aansprekende objecten, zoals de voormalige bel van de appelplaats (midden).
- Figuur 37.** Een klauw roestig prikkeldraad ongeconserveerd in een doos komt doorgaans in aanmerking voor deselectie, maar heeft op deze vindplaats betekenis als symbool van gevangenschap in een kamp.
- Figuur 38.** Eerste pagina van het plan van aanpak uit 1992 (!) voor het onderzoek naar voorwerpen op het kampterrein.
- Figuur 39.** Enkele bodemvondsten in de expositie van Kamp Westerbork.
- Figuur 40.** De collectie bodemvondsten gedaan bij het particuliere archeologisch onderzoek in Kamp Westerbork in 1992.
- Figuur 41.** De vondsten zijn weliswaar ongeconserveerd, maar gesorteerd en deels gedetermineerd opgeslagen in zakjes en dozen met vondstkaartjes en een kaart van de vindplaatsen.
- Figuur 42.** In een loods bewaart het herinneringscentrum de resten van een afgebrande kampbarak, vermoedelijk de barrak waar Anne Frank enige tijd verbleef.
- Figuur 43.** Een aaneenschakeling van vierkante grondsporen (hier gemarkeerd met sjalons) op de Grebbeberg is geïnterpreteerd als het restant van een Duitse anti-tankversperring, kijkend in oostelijke richting.
- Figuur 44.** Een grondplaat voor luchtafweergeschut op het terrein van kamp Amersfoort; rechts is de reconstructie van de opgegraven loopgraven zichtbaar.
- Figuur 45.** De nabestaanden van de eigenaar van deze bij Mook opgegraven aluminium messtins konden worden achterhaald omdat ze met slagletters waren gemerkt (foto: BAAC).

Figuur 46. Verbrand geldkistje met enkele honderden deels gesmolten munten aangetroffen in de kelder van een in september 1944 afgebrand huis aan de Hugo de Grootstraat te Nijmegen (foto: Bureau Archeologie gemeente Nijmegen).

Tabel 1. Overzicht van verzonden enquêtes en ontvangen reacties.

Tabel 2. Overzicht van de depots (in willekeurige volgorde) en voormalige kampen die bezocht zijn voor de verdiepingsslag.

Tabel 3. Overzicht resultaten in ARCHIS uitgevoerde zoekvragen.

Tabel 4. Overzicht waarnemingen als resultaat van de zoekvraag 'versterking, legerplaats NTC-NTC'.

Tabel 5. Overzicht waarnemingen als resultaat van de zoekvraag 'versterking, wachtpost NTC-NTC'.

Tabel 6. Vergelijking van gedeponeed onderzoek betreffende de Tweede Wereldoorlog in de archeologische depots. De wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie wordt aangeduid met een waarde van 1, 2 of 3, waarbij 1 staat voor lage potentie, 2 voor een middelhoge potentie en 3 voor een hoge potentie.

Tabel 7. Vergelijking van de collecties in herinneringscentra. De wetenschappelijke en cultuurhistorische potentie wordt aangeduid met een waarde van 1, 2 of 3, waarbij 1 staat voor lage potentie, 2 voor een middelhoge potentie en 3 voor een hoge potentie.

Bijlage 1. Vragenlijst enquête voor gemeenten.

Bijlage 2. Groslijst.

Bijlage 3. Vragenlijst verdiepingsslag.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Bijlage 1: Vragenlijst enquête voor gemeenten

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Vragenlijst Odyssee-project Begraven Oorlogsverleden

Op de achterzijde staat een overzicht voor het invullen van nadere gegevens per onderzoek. U kunt het formulier invullen door op de grijze velden te klikken. Daarna slaat u het bestand op onder een andere naam. Daarna kunt u de bijlage op dezelfde wijze invullen.

Onderzoek

1. Zijn in uw gemeente sporen of vondsten uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen bij archeologisch onderzoek?

Nee

Ja, bij onderzoek(en) (ZOZ) en het betreft opgraving archeol. begeleiding
 losse vondst

2. Zijn de coördinaten van het onderzoek/de onderzoeken bekend?

Ja (ZOZ) nee, maar (globaal) te bepalen nee, ook niet te bepalen

3. Is het onderzoek/zijn de onderzoeken (summier) gepubliceerd?

Nee, geen enkele ja, enkele (ZOZ) ja, vrijwel allemaal (ZOZ) Onbekend

Documentatie

4. Zijn de bij de onderzoeken aangetroffen sporen uit de oorlog aangegeven op veldtekeningen?

Nee, geen enkele ja, incidenteel ja, vrijwel allemaal Onbekend

5. Zijn de bij de onderzoeken aangetroffen sporen nader onderzocht (gecoupeerd en afgewerkt)?

Nee, geen enkele ja, incidenteel ja, vrijwel allemaal Onbekend

6. Zijn er foto's van de bij de onderzoeken aangetroffen sporen uit de oorlog?

Nee ja, het betreft in totaal (circa) digitale foto's (aantal)
 Onbekend ja, het betreft in totaal (circa) analoge foto's (aantal)

Vondsten

7. Zijn de aangetroffen vondsten bewaard gebleven en overgedragen aan het gemeentelijk of provinciaal depot?

Nee ja, het betreft in totaal (circa) dozen Onbekend

8. Zijn de vondsten geregistreerd?

Nee, geen enkele ja, incidenteel ja, vrijwel allemaal Onbekend

9. Zijn de vondsten beschreven en gedetermineerd?

Nee, geen enkele ja, incidenteel ja, vrijwel allemaal Onbekend

10. Eventuele opmerkingen/suggesties:

...klik en vul in

Ingevuld door:

Naam: ..klik en vul in Afdeling/functie: ..klik en vul in

Telefoon: ... mail: ...

Nadere informatie te verkrijgen bij (indien anders dan bovenvermeld):

Naam: ..klik en vul in Afdeling/functie: ..klik en vul in

Telefoon: ... mail: ...

Ingevuld formulier graag mailen aan begravenoorlogsverleden@raap.nl

Bijlage vragenlijst Odyssee-project Begraven Oorlogsverleden

*) optioneel onderzoekmeldingsnummer (OZM) of waarnemingsnummer (WN) invullen

	gemeente	plaats	locatie/toponiem	coördinaten	opgravende instantie	jaar van opgraving/ onderzoek/ vondst	publicatie (titel)	ARCHIS*	globale omschrijving
1									
2									
3									
4									
5									
6									
7									
8									
9									
10									

Bijlage 2: Groslijst

Provincie	Gemeente	Plaats	Toponiem	Archis Onderzoeksmeldingsnummer	Archis Waarnemingsnummer	Opgravende instantie / persoon	Jaar van opgraving / onderzoek / vondst	Publicatie (titel) of andere referentie	Opmerking / toelichting
Friesland									
1	Harlingen	Harlingen	Engelsche Tuin	niet gevonden		Werkgroep Gefechtstand Engelsche Tuin	2009	www.frieschdagblad.nl/index.asp?artID=43377	ingang van Duitse bunker in de Engelse Tuin in Harlingen opengegraven door particulieren
Groningen									
2	Haren	Glimmen	Deel van het Grote Veen in natuurgebied de Appelbergen	3702		RAAP	2001	De Mik, 2003; Kattenberg & Schute, 2002	doel van het onderzoek was de lichamen terug te vinden van de personen die in 1943 naar aanleiding van de Meistaking gefusilleerd zijn
Drenthe									
3	Tynaarlo	Midlaren	De Bloemert	5083		BAI	2003		delen van loopgraven en een tankgracht, daterend uit 1944
Overijssel									
4	Deventer	Averlo; Lettele	Voorhorst; Oerdijk/Nieuwe Soestwetering	2645; 2646		Gemeente Deventer	2002	Bartels & Vermeulen, 2002	resten van twee V1-lanceerinrichtingen
5	Deventer	Colmschate	Knoopkegel	5683		Gemeente Deventer	2003	Hermesen & Eeltink, 2004	een veldradio (type Wireless Set No. 18) die door Canadese soldaten moet zijn achtergelaten bij de gevechten voorafgaand aan de bevrijding van Deventer in april 1945; ook zijn twee onklaar gemaakte Lee Enfield-geweren aangetroffen
6	Deventer	Colmschate	Onderdeel van 4 deelonderzoeken: Holterweg Fietspad Noord (Deventer-project nr. 256); Holterweg Fietspad Zuid (Deventerproject nr.269); Holterweg (Deventer-projecten nr.276 en nr 282)	7968; 12509; 16984		Gemeente Deventer	2005	Hermesen & Haveman, 2009	haaks op de Holterweg is een Duitse loopgraaf uit de Tweede Wereldoorlog gevonden
7	Deventer	Diepenveen	Steenbrugge	15412 (In Archis alleen de vermelding van de ijzertijdsporen)		Gemeente Deventer	2006	Haveman & Vermeulen, 2007	Duitse Luchtafweerstelling. Aangetroffen zijn de resten van een commando-post en het platform waarop luchtafweerschut was opgesteld. Dekfels van munitiekisten wijzen erop dat het een 8,8 cm kanon moet zijn geweest. Verder zijn afvalkuilen, loopgraven en schuttersputten blootgelegd.
8	Zwolle	Zwolle	Scheller- en Oldeneler Buitenwaarden	49681		Gemeente Zwolle	2008		loopgraven
Noord Holland									
Zuid Holland									
9	Katwijk	Valkenburg	Vliegveld Valkenburg	Nog niet in Archis		Archol / RAAP	2010-2011		bij explosievenopsporing aangetroffen materiaal uit de oorlog, waaronder karabijnen
Flevoland									

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank
Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Provincie	Gemeente	Plaats	Toponiem	Archis Onderzoeksmeldingsnummer	Archis Waarnemingsnummer	Opgravende instantie / persoon	Jaar van opgraving / onderzoek / vondst	Publicatie (titel) of andere referentie	Opmerking / toelichting
Utrecht									
10	Amersfoort	Amersfoort	Zocherplantsoen-Bloemendalsebuiten-poort	17914		Gemeente Amersfoort	2006	d'Hollosy, 2006	net buiten de binnenstad van Amersfoort resten gevonden van een in 1939 aangelegde Nederlandse stelling. De in de stelling gevonden sporen waren van twee door een loopgraaf verbonden nesten. In een van de nesten zijn resten gevonden van een houten wand, vloer en houten ladder
11	Rhenen	Rhenen	Plangebied fietspad N225	30944		RAAP	2009	Schute, 2009	op de locatie van de stoplijn (de lijn achter de frontlijn) werd het zwaar aangetaste restant van een Nederlandse loopgraaf aangetroffen
12	Rhenen	Rhenen	Cuneraweg/Heimer-steinselaan	40125; 39769		RAAP	2010	Schute, 2010	resten van twee kazematten G16 en G18
13	Leusden	Leusden	Kamp Amersfoort; Laan 1940	43463; 43973		RAAP	2010	Wijnen & Schute, 2010; Schute, 2011	herinrichting Kamp Amersfoort; te reconstrueren delen van de loopgraaf en stelling rond de schietbaan
Gelderland									
14	Nijmegen	Oosterhout	Groenestraat	5554		Bureau Archeologie Nijmegen	1996	Van den Broeke, 2002	Engelse geschutstelling
15	Doetinchem	Wehl	Hessenveld	niet gevonden		onbekend	1996-1999?	Heerlijk Ni-js, deel 27, blz. 28-29; http://www.liemersverleden.nl/archeologie/wehl/index.html?wehl_moderne-tijd.htm	sporen uit de Tweede Wereldoorlog
16	Nijmegen	Nijmegen	Mariënborg	niet gevonden		Bureau Archeologie Gemeente Nijmegen	1998	Brok, 2000	kuil met ontplofte resten van een Duck. Van de ontploffing is zelfs een foto
17	Montferland	Didam	Kollenburg	niet gevonden		onbekend	1999-2000	Heerlijk Ni-js, deel 27, blz. 28-29; http://www.liemersverleden.nl/archeologie/wehl/index.html?wehl_moderne-tijd.htm	sporen uit de Tweede Wereldoorlog
18	Nijmegen	Lent	Waalprong, 't Klumpke	6974 (geen melding in Archis van WOII-vondsten)		Bureau Archeologie Nijmegen	2004	Ball & Van den Broeke, 2007	stukken Luftwaffe-porselein en fragmenten van een asbest plaat met een nog niet ontcijferde Duitse tekst in gotisch schrift
19	Zutphen	Vierakker	Revelhorst	12129		gemeente Zutphen	2005	Fermin, 2005	schuttersputten
20	Nijmegen	Nijmegen	St Josephhof	niet gevonden		Bureau Archeologie Nijmegen	2006	Bureau Archeologie Nijmegen, nummer 185, 2006 week 10	In 2006 zijn bij opgravingen aan de St.-Josephhof in de Nijmeegse binnenstad in een dichtgestorte kelder enkele metaalvondsten gedaan uit de Tweede Wereldoorlog: een loop van een Duitse karabijn (Mauser 98), het spatbord van een Britse Brenccarrier en de brandstoftank van een Duitse motorfiets
21	Nijmegen	Nijmegen	Hugo de Grootstraat 41	24988 (?; geen WOII-resten genoemd in Archis)		Bureau Archeologie Gemeente Nijmegen	2007	Van Enckevort, 2008	kelders met verbrand huisraad uit september 1944
22	Ubbergen	Ubbergen	St. Maartenskliniek	24357		Bureau Archeologie Nijmegen	2007		afval van een militair ziekenhuis eind 1944, begin 1945
23	Ede	Ede (ook Benekom wordt genoemd in Archis)	Streekziekenhuis	18137		Archol	2008	De Leeuwe, 2008	Duitse loopgraven en een mogelijke geschutsstelling; de loopgraven vormen onderdeel van de Panther-stelling
24	Zutphen	Zutphen	Jeugdgevangenisterrein	25329		gemeente Zutphen	2008	Fermin & Groothedde, 2008	bij een opgraving op het terrein van de voormalige jeugdgevangenis buiten de binnenstad van Zutphen is eind 2007/begin 2008 een loopgraaf gevonden uit de Tweede Wereldoorlog, die in het najaar 1944 of begin 1945 moet zijn aangelegd toen Zutphen door de Duitsers als Festung werd aangemerkt. In de loopgraaf is geen materiaal aangetroffen dat wijst op oorlogshandelingen.

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank
 Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Provincie	Gemeente	Plaats	Toponiem	Archis Onderzoeksmeldingsnummer	Archis Waarnemingsnummer	Opgravende instantie / persoon	Jaar van opgraving / onderzoek / vondst	Publicatie (titel) of andere referentie	Opmerking / toelichting	
Noord Brabant										
25		Veghel	Uden	Mariaheide	niet gevonden		BAAC	2005	Van der Weerden, 2005.	Onderzoek naar veronderstelde resten van een Duitse Panther-tank; uit nader onderzoek van historische bronnen bleek het echter te gaan om de rupsband van een geallieerde Bren Carrier
26		Reusel-De Mierden	Reusel	Reusel-Beukenlaan	21813		BAAC	2007	Bink, 2007	resten Duitse loopgraaf; geen vondsten
27		Veldhoven	Veldhoven	Habraken	27797		BAAC	2007-2009 -fase 1 en 2	Tolboom & Van der Weerden, 2007; Van der Weerden, 2008; Van der Weerden, 2009	Fliegerhorst Eindhoven. Veel vondsten, wapens, munitie en toebehoren; deze vondsten zijn niet gewaardeerd
28		Eindhoven	Eindhoven	Meerhoven	26162		Gemeente Eindhoven, Afd. Archeologie	2008	Bosman, 2004	resten Duits tentenkamp bij militair vliegveld: afvalkuilen met materiële cultuur
29		Asten	Asten	Loverbosch fase I	29027		BAAC	2008	Tump & Van der Weerden, 2007	geschutpositie van Brits 5,5 inch geschut
30		Baarle-Nassau	Baarle-Nassau	niet gevonden	niet gevonden		Amalia van Solms	2008	http://www.amaliavansolms.org/joomla15/index.php?option=com_content&view=article&id=738%3Aloopgraven-aan-de-grens-weer-uitgegraven&Itemid=140	in maart 2008 ontving de vereniging Amalia van Solms vanuit de gemeente Baarle-Nassau het verzoek naspeuringen te doen naar nog herkenbare sporen van WO II in de omgeving; een van de gevonden oorlogssporen betreft een reeks van vijf Duitse loopgraven
31		Alphen-Chaam	Alphen-Chaam	Galderseweg en Berkenakker	31547		Becker en v/d Graaf	2008	Hoven, 2010a	tijdens het onderzoek is een Duitse stelling uit de Tweede Wereldoorlog aangetroffen die vanaf einds eptember 1944 aangelegd werd en eind oktober, kort voor de bevrijding van Breda, voor korte tijd in gebruik werd genomen. De stelling bestaat uit een naar het zuiden gerichte gevechtsgreppel met schuttersnissen, munitiekuilen en paalkuilen van prikkeldraadhindernissen en camouflagenetten
32		Veghel	Keldonk	De Roost 18	24202		Becker en v/d Graaf	2009	Hoven, 2009	een IVO uitgevoerd in Keldonk (gemeente Veghel) waarbij sporen zijn aangetroffen van een Duitse stelling uit de Tweede Wereldoorlog bestaande uit een gevechtsgreppel, een antitankgreppel, eenmansgaten en munitienissen
33		Roosendaal	Heerle	Heerle-sportcomplex	35267		Becker en v/d Graaf	2009	Hoven, 2010b	grondsporen, bestaande uit schuttersputjes, machinegeweerstellingen en loopgreppels, zijn door het Duitse leger aangelegd en hangen samen met de gevechtshandelingen van eind oktober 1944
34		Breda	Galder	Galderse Heide	37968		Becker en v/d Graaf	2009-2010	Van Dalfsen & Hoven, 2011	12 rechthoekige kuilen die op basis van vorm en afmetingen en door middel van vergelijkbare sporen geïnterpreteerd kunnen worden als kampement van het Duitse leger, waarschijnlijk uit oktober 1944
35		Gemert-Bakel	Bakel	Neerakker	niet gevonden		ARC	2010	http://www.arcbv.nl/actueel/nieuws/bakelse-bommen-te-zien-op-archeologische-veldtekeningen/	inslagkraters van vliegtuigbommen, terug te vinden op veldtekeningen als 'recente verstoringen'
Zeeland										
36		Veere	Dishoek	Westerschelde	niet gevonden			2006	http://www.dishoekduikers.nl/westerschelde/wrakduiken-in-de-westerschelde/landingsvaartuig-lct-609-landing-craft-tank/wiit/dishoek.html	duikers vinden resten van een geallieerde Landing Craft Tank
37		Veere	Dishoek	Westerschelde	niet gevonden			2006	http://www.dishoekduikers.nl/westerschelde/wrakduiken-in-de-westerschelde/duitse-bommenwerper-junker-88a-2/wiit/dishoek-.html	duikers vinden resten van Duitse bommenwerper Junkers 88A-2

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

Provincie	Gemeente	Plaats	Toponiem	Archis Onderzoeksmeldingsnummer	Archis Waarnemingsnummer	Opgravende instantie / persoon	Jaar van opgraving / onderzoek / vondst	Publicatie (titel) of andere referentie	Opmerking / toelichting
Limburg									
38	Gennep	Gennep	Stamelberg-Maaskemp-Veerstraat	Niet gevonden	33386	IPP	1988-1990	Heidinga & Offenbergh, 1992	afvaldumps van geallieerde soldaten aan front, winter '44-'45
39	Sittard-Geleen	Sittard	Hoogveld	Niet gevonden (1760?)		HBS	1996		sporen en munitie WO II (wel in dagrapporten, niet in opgravingsverslag)
40	Roermond		Rijksweg 73-Zuid	niet gevonden		?	2003	Hoven, 2004	bij Roermond en Maasbracht zijn sporen blootgelegd van schuttersputjes en diverse typen loopgraven van de Duitse stellingen behorende tot de zogenaamde 'Westwall'
41	Roermond	Melick	bij Archis-onderzoeksmelding: Apollolaan III bij Archis-waarneming: Apollolaan/Sportpark	4603		Archol	2003	Duurland & Van Wijk, 2004	bij proefsleuvenonderzoek is een recent opgevulde, minstens 2 m diepe greppel aangetroffen, die op aanwijzing van een lokale inwoner is geïnterpreteerd als Duitse anti-tankgracht
42	Nederweert	Nederweert	Rosveld	15788		ACVU	2005	Hiddink, 2005	
43	Venlo	Lomm	Hoogwatergeul	18866		ADC	2006	Prangma, 2008	Duitse loopgraven
44	Mook en Middelaar	Molenhoek	Middelweg	19945		BAAC	2008	Van Willigen, 2009	resten van Canadese First Husars; middels archiefonderzoek is de voormalige eigenaar van de gevonden artefacten getraceerd
45	Venlo	Lomm	Arcen en Velden (De Maaswerken, Hoogwatergeul Lomm fase 3)	38223		ADC	2009	Gerrets & Williams, 2011	Duitse loopgraven
46	Meerssen	Ulestraten	-	37219	416084	SOB Research	2009	Delporte & Van Meurs, 2010	schuttersput en bomkrater
47	Venlo	Sambeek	Stuwpannd Sambeek 57	30086		ADC	2009	Waldus, 2009	bootje van houten brugpontoon; NB: er is een foto van veldmaarschalk Montgomery op deze brug (Klep & Schoenmaker, 1995: 273)

Bijlage 3: Vragenlijst verdiepingsslag

Doel: Inzicht van de verdiepingsslag is inzicht krijgen in de potentiële waarde van het WO2-erfgoed zoals al aanwezig in depots en musea, en betekenis hiervan voor het hele WO2-erfgoed. Alle vragen hebben een Ja/Nee of numeriek antwoord en één regel toelichting.

Algemeen

Projectnaam / publicatietitel:

Depotnummer (indien van toepassing):

Sporen

- Worden de WO2-sporen beschreven in een verslaglegging?
- Hoeveel sporen worden ongeveer beschreven?
- Zijn de sporen gecoupeerd en afgewerkt?
- Zijn er veldtekeningen van de WO2-sporen in de rapportage?

Vondsten

- Is er ook WO2-vondstmateriaal verzameld?
- Is de context van de vondsten beschreven (spoor, diepte, verzamelwijze, etc.)
- Is het materiaal zelf beschreven (gedetermineerd)?
  - In welke materiaalcategorieën vallen de vondsten (percentages)
  - Zijn er vondsten gedaan die vallen onder bijzondere wetgeving (wet wapens en munitie, wet op de lijkbezorging, conventie van Geneve)
- Is het materiaal geconserveerd?
- Is het gedeponeed?
  - Zo ja: Hoeveel dozen / objecten? -Maak overzichtsfoto van het materiaal in de depots.
  - Zo nee: is er een vermelding waarom niet en waar is het materiaal nu?
- Is er materiaal uitgeleend of afgeven aan musea of derden voor expositie of verzameling?

Interpretatie

- Is informatie uit het vondstmateriaal en de sporen betrokken in de interpretatie van de site?

Conclusie

- Geeft het materiaal (rapportage, tekeningen, vondsten) in de depots of musea aanleiding tot vervolgonderzoek aan dit materiaal zelf?
- Geeft het materiaal (rapportage, tekeningen, vondsten) in de depots of musea aanleiding tot vervolgonderzoek aan dit materiaal zelf?

RAAP-RAPPORT 2546

Oorlog op de plank

Inventarisatie en potentie van oude archeologische opgravingen met sporen en vondsten uit de Tweede Wereldoorlog

